

palócföld

TÁRSADALOMPOLITIKAI, IRODALMI, MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT 1990. 4. XXIV.

HELYISMERET

4-17

Földi

Tartalom

3. Bíró József versei
5. Marno János: A titok rendje (pályarajz)

VALÓSÁGUNK

11. Kalocsai Péter: Politikai graffiti (tanulmány)
28. Németh János István: A politika áldozata (tanulmány)
39. Löffler Tibor: Lukács György trónfosztása? (tanulmány)
47. Brunda Gusztáv: Gazdakörök, olvasóegyletek, társaskörök, kaszinók, a két világháború között Nógrádban (tanulmány)

TOLLPRÓBA

47. Lőrinczy István: A skótszoknyás felügyelő II. (minikrimi)

VALÓSÁGUNK

62. Kuti Éva–Marschall Miklós–Nyilas György: Helyi kultúra mecénások nélkül? (tanulmány)

-
72. Ádám Tamás versei

SZEMÉLYES TÖRTÉNELEM

73. Németi Gábor: Hatvani vasutasok internálása az ötvenes években (tanulmány)
79. Kováts Gyula: Konceptiós perek Nógrád megyében (tudományos beszámoló)
86. Horváth Gyula: Doni magyar apokalipszis II. (visszaemlékezés) – Szabó Péter történész közlésében

A Nógrád Megyei Tanács VB
művelődési osztályának lapja.

FŐSZERKESZTŐ:

Pál József

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES:

Zsibói Béla

MŰSZAKI SZERKESZTŐ:

Nagy Kovács József

FELELŐS KIADÓ:

Dr. Németh János igazgató.

Szerkesztőség: 3100 Salgótarján,

Tanácsköztársaság tér 13.

Telefon: 14 367/36.

Levél cím: 3101 Salgótarján, 1. Pf.:
270.

Kiadja: A Nógrád Megyei Köz-
művelődési Központ.

Készült: a Nógrád Megyei Nyomda-
ipari Vállalat salgótarjáni telepén.

S. 4. (A/8) ív terjedelemben.

F. v.: *Kelemen Gábor* igazgató.

90.56354 N. S.

★

Szerkesztőségi fogadóórák:

Minden szerdán 11–15 óráig és
minden csütörtökön 11–16.30 h-ig.

E SZÁMUNK SZERZŐI

ÁDÁM TAMÁS költő (Balassagyarmat), BÍRÓ JÓZSEF költő (Budapest), BRUNDA GUSZTÁV közművelődési főelőadó (Salgótarján), KALOCSAI PÉTER népművelő (Salgótarján), DR. KOVÁTS GYULA ügyész (Salgótarján), KUTI ÉVA művelődéskutató (Budapest), LÖFFLER TIBOR tudományos kutató (Vác), LŐRINCZY ISTVÁN költő, író (Salgótarján), MARNÓ JÁNOS költő (Budapest), MARSCHALL MIKLÓS művelődéskutató (Budapest), DR. NÉMETH JÁNOS ISTVÁN Megyei Közművelődési Központ igazgatója (Rétság), NÉMETHI GÁBOR tanár (Hatvan), NYILAS GYÖRGY szociológus (Budapest), SZABÓ PÉTER történész (Budapest).

★

E számunk illusztrációs anyagát FÖLDI PÉTER Munkácsy-díjas festőművész, a Nógrádi Történeti Múzeumban rendezett gyűjteményes kiállításának anyagából válogattuk. (Fotó: Buda László)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalban, a posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátást Irodánál (HELIR) Budapest, V., József Nádor tér 1. — 1900 — közvetlenül, vagy postautalványon valamint átutalással a HELIR 2155—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 25 Ft, előfizetési díj fél évre 75 Ft, egy évre 150 Ft. Megjelenik kéthavonta. Kéziratokat és rajzokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. ISSN: 0555-8867. Index: 25-925.

BÍRÓ JÓZSEF

Független vers

nem érdekelnek / ... / az ISTENEK / ... / - !!!
nem érdekelnek / ... / !! ... / hisz !! / erkölcsről /
becsületről / ... / szeretetről / ... / papolnak / ... /
s közben / !! / szavaik / - mintha / elhülyített
táltosok - / ... / hibernált késeket / ... /
preparált patkányokat abrakolnak / ... / - !!!
nem érdekelnek / ... / !! ... / - - - szívük helyén /
„csak salétrom és mész és síkos márga” / ... /
ŐK AZOK / !! / kik mindig készek / !! / - semmikor
sem restek / !! / - / perverz / ... /
privát donna-táncra / !! / vádakat koholni /
... / csekély biztatásra / ... / napjában / -
többször is / !! / - / színeváltozásra / ... /
- - - - miként megrögzött hűtlenek / fejüket adják /
silány árulásra / ... / - !!!
nem érdekelnek / ... / !! / ... / mert göthös /
kehes csinálmányaikban / - akár / foglal a cirklit - /
ajtót - / - ablakot / ... / bezárnak /
s némelykor / !! / ha mutatkoznak / ... /
- / épp / midőn nem zsenánt / !! / - / -
- LÁSSÉK / !! / MENNYIRE ÁRVÁK / !! / - / ... /
húzódnak / ... / !! /
magasztos küszöbkhöz / ... / gőgös portához / ... /
- dallani - / ... / !! / rozsdamarta rigliket /
... / tükrösre / ... / !! /
n y a l l a n i / !! / ... / - !!!
nem érdekelnek / ... / az ISTENEK / !! / ... / - !!!

A kényes dizőz bajuszt növeszt

— szőcs gézának —

.. - tem / .. - tél / ül / ... / - / / /

Ő / a kávéházi asztalnál / ... / - / / /

nem / Ő / nem / a kávéházi asztalnál / ! /

... / - / / / Ő / in tower / Ő / in armchair / ... /

- / / / Ő / all over the country - - - : - - -

everywhere in the country / ... / ül / ... /

- / / / Ő / in party centre / Ő / party woker /

Ő / party badge / ... / Ő /

leader of / a / party / ... / - / / /

Ő / a fanyelű hotelportás /

Ő / a hadgyakorlat / Ő / a kengyelfutó középparaszt /

Ő / a mértékadó porfelhő / ... / - / / /

majolika buzogány / Ő / betonkeverő / Ő /

kedélybeteg harangláb / Ő / harcedzett kékharisnya / Ő /

kanárisárga kannibál / Ő / gúnykép / Ő /

mesciró / Ő / üvegbúra / Ő / nyelv / Ő / nívó / Ő /

kéjgyilkos / Ő / sokadpéldány / Ő /

habverő / Ő / demokrata / Ő / - für alle Fälle - /

sunny tyrant / Ő / ... / - / / /

VAN / Ő / Ő / van / ... / - / / /

Ő / a kávéházi asztalnál / ... / - / / /

iszik / mondhatnám - : - mondhatnánk / ! /

vedel / ... / fodros szoknyácskáját / ... /

kacéran lebbenti / - mintha véletlenül - /

cseppet leönti / ... / álcázza magát / ... /

most / Ő / ... / - / / /

A KÉNYES DIZŐZ - / ki / - BAJUSZT NÖVESZT / ! /

A titok rendje

(pályarajz)

Életem alighanem legtisztább, legmaradandóbb gondolata, hogy akármit gondolok, megfogalmazni és elmondani már csak a rengeteg hátulütőjét tudom. Nem mintha mindig ilyen pocscék, erönlétben volnék, mint most. Homályosan emlékszem nagy hevületű, tartós virrasztásokra, éjszakákra és hajnalokra, főleg hajnalokra, mikor az ember úgy van igazán önmagánál, hogy közben hajszálra egy másvalaki haláltusáját vívja (nem pedig szórakozik csak, mint most, az elmúlás gondolatával), testével ráfonódik amannak a szellemtestére, és már-már felugranék is az ágyból, ha nem taszitaná, undoritaná előre a látvány, amit a nappali világozság az áldozatával művelt.

A postás – a másodszeri kézbesítéssel.

Könnyen jövök izgalomba, annyira azonban mégsem, hogy ne tudnám néhány percig megjátszani a távollevőt. Lekucorodom a döglött televízió elé, remegő, csupasz lábamat egy dög nehéz, munkásgyűlést, forradalmat, vidéki várostermeket, kijárási tilalmat, föld alatti vizeldét, mozi- és liftgépházakat, irodalmi kávéházat, disznóolat, hidegháborút, lapostetűt, benzinkutat stb. látott télikabátba csomagolom, és várom, hogy abbamaradjon a csengetősdí. A lélekjelenlét – egyelőre – nem kérdés. Egyelőre a történet sem az, a mimelt kézfoghatatlanság révén szempillantásra hozzáférhetővé válnak számomra a dolgok, nem vagyok kiszolgáltatva mindenféle jöttment sporthíreknek, cigarettára gyűjthetők anélkül, hogy tartanom kéne tőle: valami is kiszivároghat a csínytevésemről. Az elszenesült kis facsonkot az üvegernyőnek poccentem, és így szólok:

– Miért épp előttem világosodna meg a rejtély?

– Rejtély, rejtély... – visszhangozza egy női, idősebb alt, színre, állagra, izre, mint a cementpor, sietnem kell a folytatással, ha nem akarom, hogy tényleg belém kössön. Két anyát sikerült eddig átvészelnem: csak nem fogok rajtaveszteni most egy harmadikon? Konzultációra van szükség, de Dodó, akivel annak idején éjt-nap együtt tanácskoztuk meg összes titkunkat, sérelmünket, bosszúfantáziánkat, teendőket és máskorra teendőket. Dodó már rég nincs sehoh, egyetlen újságban, könyvben, jelíges hirdetésben, sportrovatban, memoárban, reklámfilmben, feketedobozban, villanófényben, poszteren, tóvizen, borotválkozótükörben, játék és muzsika tíz percben, s hadd ne ragozzam tovább, nem találkozom a nevével, genotipikus fantomképével, ámbátor, persze, az is kétséges, hogy vajon reáismernék-e, ha netalán mégis felbukkanna valahoh, a vonásaira, pléhpofájára, foghíjas, gonoszán vigyorgó vagy üres, kifejezéstelen tekintetére. Tizenegy év alatt mindössze egy alkalommal láttam őt ellágyulni, meghatódni kicsinyég, amikor egy hajnali kószálásunk, ami eszem szerint: portyázásunk közben váratlanul a hátam mögé került, lábával összekasztotta a lábaimat, majd ahogy prüszkölve-röhögcsélve feltápázkodni igyekeztem a nyálkás-csalános fűből, marék szart kent szét a fejemen. A kenet természetesen elsápasztott, mint mondani szokás, kikergette a vért az arcomból, s ez – mi más? – már órá sem maradt hatás nélkül. Dodó lassan elnézett a

falu félholt viskói, terméketlen kőházai felé, szar alakok vagyunk, mondta rekedtes, rezignált, már-már bolcs hangsúllyal, és engesztelőleg odanyújtotta nekem a barna, zsírfoltos micisapkáját. Elképzelem, hogy Dodóból később titkosrendőr lett, akataskabuzi bolcs; vékony karimájú, szürke kocakalapot visel, triss borjubőr kesztyűt, amiben ép oly ügyesen vanik a papír zsebkeendővel, mintna csupasz volna a keze. Mindazonáltal rejtély a számomra, hogy végül is mi vitte rá Dodót, hogy a temérdek, vonzobbnál vonzóbb hivatás közül éppen a rendőri pályát találja meg magának. Mért nem musicalstar vagy operakörista lett belőle, teszem? A renakívul intenzív tudati erőfeszítéstől mar egeszen elzsibbadt a lapam. Talán nem szabadna tovább nyújtanom a dallamot, talan jobb volna kimasznom ebből a donos, szalmiákszagú helyiségből – atsonemut, zoknit, torokkendőt, sérvkötőt, borogatást, sebtapaszt váltani, vagy meg félúton megváltani a kényszerképzetektől.

Anyám elnyomja a cigarettát, ruhája alól előtűnnek májfoltos, rongycsomó formájú testrészei. Most már a nyelvemet se érzem, csak a sípcsontom felől érzeknek a jól ismert nyilalások, anyám a szekrényajtóval nyikorgat, nemsokára dél, este hatig, de lehet, hogy hétig, nyolcig is, egyedül fogok itt játszani magamban. Anyam utolsó lenellete ott tejel, bőzlik a jeges ablaküvegen, a négy csemete diofanak csupán az arnyékroncsait látom. Megfordítom a képeket, de egyikén se szerepel, sem a portré, sem a szerző neve. De hát nem is uralt erre mifelénk a néven nevezés gyakoriata soha. Tudjuk, hogy csúszunk lefelé, és ettől csak méginkább felforrósodik köztünk az alja képzeldsdi, túl sok levegőt nyelünk, túl szederjessé színezi a szánkat, nyálkahártyánkat, körmünk haztájait a higanygőz. Utoljára a helyszín – szegélyekkel, mert a szegletről, ahol kezdettől fogva vagyok, nincs semmi őszinte mondandóm. Mintha szűz, azazhogy aggszűz hoban lépdelnék. Nem, nem lépdelnék, gázolnék.

A bemonzó azt mondja süt a nap, hogy igen meleg hideg van, érdemes kicsődülni a szabadba, kenetteljes, alvatag modorban beszél, másént, mint például egy sportközvetítő. Mint aki hivatalból tudja, hogy a halált nem illik csak úgy összecsapni. Azt viszont már valószínűleg kevésbé tudja, hogy a szabadság méreg az *elgondolkodónak*, hirtelen ható méreg, felindulásában esik tőle össze az ember. Meglehet, hogy Dodóval is egy ilyen roham végzett. És csak utána kezd kiózní a szomjúság. És csak utána kezdte el kíózní a szomjúság. A bemonzó szerint nem mozdult többet, nem kíószott, nem kapaszkodott, nem is gyózkódoott magával, rezzenéstelen tekintete méltó foglalata volt a köréje fonódoott embergýűrűnek. Mindebből én alig észleltem valamit, siettem, mit siettem!, rohantam keresztül a fronttól bódoott, izgága tömegén, le az aluljáróba, fel a villamoshoz, el a pályaudvarig, be egy férfifülkébe. És csak akkor tört rám a halálfélelem. Emlékszem: hátrafordultam: semmi. A mocokkal telefirkált fal, akárha cigaretta- vagy bibliapapír, némán, vészjóslón zizegett. Megrántván a letépett fogantyújú láncot, az öblítő pokoli sívítással szárazjég-sűrű füstöt okádoott magából, na, gondoltam, ez is megvan, a színpad a monológomhoz, együtt van a harmadik anyának szánt darab. Pedig mekkorát tévedtem! Félálomban, erőfeszítés nélkül jutottam ki a helyiségből, az obulust odacsórentettem a többi közé, és már vitt is a villamos vissza a gyászoló gyűrűbe. Egyenlő az egyenlítő egyenlőivel együtt. Azt hiszem, írja Bergman, Schiller mondta, hogy tudni kell időben kompromittálni magunkat. Egyformán megkönnyíteni barátaink és ellenségeink dolgát, pár lépéssel félrehúzódova tőlük kivárni – háthogyha az újabb rosszulléttel tartósabb szabadlábra kerülünk. Az autóbusz orránál, faránál egy-egy sötétzöld, pénzszállító

postakocsi parkolt. Nem akármilyen felállás! gondoltam, mert akkor még nem láttam, csupán a szemgolyóm alfelén piszkálódott – bágyadtan inkább, mint heveskedve – a magyarázatkép: Dodó egy gyerekméretű, fakósárga, lezárt bádogkoporsóban. Közben narancsot, tormát, feketeterket, kínai kelt és két doboz albán halkonzervet vásároltam az utcai zöldségesnél, vagyis mindazt, amihez nem fűlt a fogam, viszont a lírai énem – épp ezen okból – nélkülözhetetlennek ítélte; világeletemben utálkoztam az archaikus szellemektől, de a Téliapó iránt, miért, miért sem, egy idő óta szelíd, gyengéd-sóvárgó érzelmeket tápláltam; az időpontról azonban, hogy ez a vonzalom mikor is toghatott bennem talajt, s onnét meg hogyan nem tűnt addigra el az összes táplálékom, egyelőre nem kívántam magamban faggatózni. Megelégedtem a csaknem makulátlan, a zsebemhez mérten kissé költséges közjátékkal, majd természetesen ismét visszakérdeztem a halottszemlén élvezkedő, nagyjából állandó létszámú semmittevők sorfalába. Odafent a buszban különféle egyenruhás férfiak jöttek-mentek, némelyikük imitt-amott leült, de sosem hosszabb időre, volt aki nevetgélt vagy egy kollégájával váltott pár szót, volt, aki jegyzetelt, vagy egy másikkal a jegyzetfüzetét lapozgatta, egészében azonban semmi nyugtalanságot nem árasztott a foglalatosságuk.

– Rejtél... rejtél... – kezd újból kötözködni velem a női alt, valamely régi, özvénzkori képeslap-lemez dallamára, szétnyújtja, felvagdálja a szavakat, az amúgy is *talányos* strófaból minden lehetséges értelmet kiöli. Úgy énekel, mintha légszomja volna, mintha nem is mikrofonba, hanem egy porszívócsőbe lihegné, pontosabban kotorná bele a dallamot – hála a józan, felemás házi technikának, hogy nem kell őt mindjárt itt látnom, hús-vér valójában. A télikabát a lábamon már jócskán átnedvesedett, pompás sírhalom, ilyen lehet, gondolom, az iszappakolás is, csak valamivel melegebb ennél, nem annyira *bensőleg* északi fényű. Az orrom eldugul, könnyek gyűlnek a szemembe, pofonegyszerű érzések tartanak most a sarkukban. Egyszerre azon kapom magam, hogy megint hallani vágyom a kézbesítő zihálását a lépcsőn, hallani, amint valaki azt mondja neki rólam, Hiszen ez napok óta ki se mozdult a büzfészkeből, vagy, ahogy én mondanám, a büzfészkeből, szóval a székelyemről szeretnék egy pár szavas külső eszmecezerét, csekélyke frissítőt a halódó emlékezetemnek. Dodó története elakadt valahol félúton a rengeteg, szerteágazó semmi közt. Én pedig itt rekedtem, a rohadt, ünnepi zöldségesvermemben, izzadok, ráz a hideg, és továbbra se tudom levenni a tekintetemet a döglött képernyőről. Nem tudok, s ezért nem is akarok elszakadni tőle. Az első anyám még azért aggódott, nem érem meg a tavaszt, a második már több évre szóló betegségprogramot állított össze a számomra, most meg ezzel a harmadikkal kezd kísérletesen stabillá válni a viszonyom. Képzetelemben felkattintom a gyertyarúd olvasólámpát, és megnézem: alszik, a szája részre nyitva, idiotikus babaarcát buja, elkínzott vonások hurkolják. Nézem ezt a magatehetetlen arcot, és hirtelen előnt a méreg: Miért nem elég a pusztá egyes szám, első személy? miért jön mindig rá még egy sorscsapás?... Talán tárgyyszerűbbek leszünk ettől?... Kénytelen leszek melléje csinálni, meghányi-vetni utolsó mentsváram halmán az általa előhívott hisztérikus akarattal felsorakoztatott sorskérdéseket, s mert neveléses volna abban reménykednem, hogy még egyszer rábírhatom, bármivel is rávehetem őt: csinálja ezeket vissza, szívja fel őket a fogcsikorgató ártatlansága mögé. A sárból, persze, alig pár csepp kerül az ágyra, a javát felissza a türkisz, bermuda gyapjú, akarom mondani, pamut, vagy lehet, hogy mindkettő, mégis, bizonyos értelemben megkönnyebbülésről beszélhetek. Anyám! mondom, megfulladok, meg-

süketülök a közelségedtől, nem tudok tőled sem elaludni, sem tétlenül virasztani a hideg és sikamlós sötétben, pedig ha legalább ez az utóbbi menne, a megkönnyebbülésen túl, bizonyos értelemben, talán még élveznék is. Valahányszor bizonyos értelemben gondolkodok el egy dolgot, tüstént Dodó emléke vesz újból elő, a szememmel érzem a cukorral meghintett zsíros kenyér ízét, csupasz térdem majd szétroppan a fekete télikabát súlya alatt, Dodó mohón, vigyorogva zabál, nem értem, mit eszik ezen a förtelmes alamizsnán, amit én nemhogy lenyelni, elnézni sem bírok. Vagyis ugyanazt érezzük mindketten, csak neki ez az érzés jó, nekem viszont rossz. Mivelhogy én szerfelett élek, széles csikokban csorog alá homlokomról, halántékomról, tarkómról, hónaljamból, fartővemből a csípős büntudat, a bemondó szerint vegyesfront jön, kiszámíthatatlan, Isten egyik pillanatáról a másikra meggondolja magát, és oda a vidám, oda a tragikus fejlemény, vagy még mielőtt tényleg közönség elé kerülne a titok nyitja, az egész darabnak nyoma vész, illctve bemondja a televízió az unalmast.

Semmi hír Dodóról. Hátam mögött a lichthofra nyíló, sebtapaszcikokkal összerondított ablak, szelídebb mása elől, a duzzadt vagy puffedt képernyőn; az biztos, hogy nem talpra, de vajon hányszor esnek *egyhuzamban* pofára, ha kiugrom rajta, hányszor futná körbe a tekintetem, míg valaki fel nem töröl, a szürke üvegmezőt? Hanem hogy ilyen lét-nemlét kérdések egyáltalán még foglalkoztatnak, ez, azt hiszem, legalább annyira az egészség, mint a betegség jele. Fürge egyensúlyozásom azonban semmi esetre sem hasonlítható Dodó egyensúlyállapothoz. Dodó csupa zsír, cukor, élesztőcsomó, részeg gyerek-felfagyás egy sárga postaládában, bemenet az első útba eső fülkébe, ajtóörrenés, óvális deszkalapocska a kagyló és a száj közé – és már guggolhat is egy örökkévalóságig, a paciens panaszait a halál érti.

– Hová gondolsz?! – hallja, természetesen örjítő rítólról, amelyen meszsíról ő nem igen szokott menni a gondolataival, kivált mint titkosrendőr sem, Hová gondolnék? nyaldossa a kirojtosodott, száraz, szájhúsát, Micsoda természetellenes ötlet! már hova gondolhat egy magafajta felderítő, hivatásos bűnutasz, Nem, gondolja, ez a kérdés nyilván *nem neki lett szánva*, hanem biztosan valami fantaszta történetírónak, a valóság egyik gyászhuszárnak, Istenem! Iste-nem, is-te-nem, nyögdeli mély, zsíros hangján, de ahogy egyre ismétlődik benne a sok *nem*, az már érzi, több, mint siralmas, bontakozóban kell itt lennie egy általa eleddig nem ismert, vagyis a figyelmét mindmáig elkerülő történetnek, amely, a kérdés *módjából* ítélve, valakivel természetesen most végezni fog. Röviden: Dodóval az örjítő messzi hang végül mégiscsak eléri a célját, a füsttel, köddel, titokzatos renddel teletömött fülke a latvakos útszélen vaskos obelisk-formát ölt, és nekem eszem ágában sincs feltépni, ne adjisten, szertefoszlalni ezt a vakvéletlen adta, utánozhatatlanul búscsúképet.

Dodó és én, két másvilág vagyunk.

A kút, amelyből közös múltunkhoz próbáltam egypár csepp mintát vagy adatot venni, most látom, hogy olajos, ganéjas, húgyszínű hólével van tele. Úgyhogy jogosan nevetgélek magamon. Miközben a világ kétségkívül előre-felé halad, addig én egyre mélyebbre süllyedek pocsekölő halottszemlémben, már a harmadik csomag cigarettát fogyasztom, orvosra, postásra, fényképészre, műszerészre, anyámra, Dodó osztályfőnökére, újabb szárazingerre, méltó büntetésre/fölmentésre, Makulás bácsira, vérképemre és a hozzávaló szerzőszámokra várok, csak Dodóra többé nem – övele már így is túl messzire mentem. Meg kell mondanom, velejéig tudatos munkát végeztem, tükrösímára

vágtam a falakat, és – leszámítva a televízió meg a télikabát idétlen, nyomorúságos balmait – szögletes kútat ástam, nem kerekét. Ráadásul, ismétlem, azonnali szükségből, előkészületek nélkül. Amde, mint említettem volt, a kút tartalmát már kevésbé sikerült tisztáznom, s ezért most megerőmetelten reszketek minden porcikámban, vért izzadok, mondhatnám, mire egy épkézláb mondat a válaszelevezhez megfogalmazódik bennem, de nem mondom, hogy vért izzadok, mert evvel csak elijeszteném a kézbesítőt a munkájától, nyíltan visszaélnék a túrelmi idejével, hiszen ahhoz, hogy a válaszelevelet akar megírjam, akar csak toltba mondjam is, ahhoz előbb le kellene csillapulnom valamelyest. A télikabátba és a televízióba hiába kapaszkodom; Dodó tulajdonát képezi mindketto, bizományban vannak itt nálam, csupán arra jök, hogy egyre öszsőbb zsgorodjon bennük, általuk tevedjek, söt vesszek el a legbensőbb gondolataim között, egyéb se maradjon utanam, mint egy rakás nikotinfolt, stilizalt szarkenet, az úgynevezett *utolsó* fajtából. Bölinthatok. A női alt pontosan a pilisemen keresztül találta el a gyöngémet. Szenvedélyem kioltva, bünös disznó szgyenérzésekké darabolhatott fel...

Ott hagytam abba, hogy az anyám iránti érzelmekben igyekszem tárgyyszerű lenni zen szóval (nincs betükimaradás, nem *zeneszóval!*), szóval zen szóval: „követni az ecset nyomát”, kiforrott Dodó-módon részesítem őt mindabban, amiben az évek, évtizedek során bizonyos gondolataim megszilárdultak. A szilárd gondolatok akármit kibírnak (?) elviselnek (?), számukra egészen közömbös, hogy éjjel-e vagy napvilágnál ütődnek öszse a tárgyukkal (anyámmal tehát!), számukra kizárólag az esemény, a baleset a fontos, onnét kapják a fogódzót, illetve a rügödztöt önmaguk, *eo ipso*, forrásuk visszakereséséhez. Az a körülmény viszont, hogy az első két anyám vonásai megkülönböztethetetlenül egybemosódtak az emlékezetemben, hogy a tőlük származó halál- és betegséghajlamaim együttesen alkotják mindmaig időszerű (bün) tudatomat, ez a körülmény valósággal gúzsba köt, lelki-szellemi tehetetlenségre kárhoztat a közelemben alvó, holmi álmokéjekben fürdőző, tehát igencsak önelégült anyámmal szemben. Széjjelbontom az üres cigarettadozot, az arany alufóliát csikokra tépdeselem, bepólyálom velük a három munkaujjamat, és kicsavarom agya fölött a tejszínű gyertyaégőt. A mocskos szalmiákszagú kis hálókamra lenvászon ablakfüggönye teljes sötétet varázsol a délutáni szürkületből. Anya most úgy símul, dörgölődzik hozzám, hogy Langja sincs, és teste sincs. Hiányoznak a megszokott kellékek, s így egyszerre minden mellékkörülmény lesz, úgy értem, nincs se honnét, se hová menekülnöm, megfutamodásra meg már csak azért se gondolhatok, mivel a lábamon a télikabát s alatta a bermuda gyapjú (vagy pamut) a rengeteg ürítéktől időközben tökéletesen megkötött, nem maradt egyéb foglalatoskodásom, mint a lelkiismeretemben még erre-arra elkalandozgatni. Ez engem is undorít, de mentségemre legyen, hogy anyát is, legyen az akárki, olyannak fogadom el, amilyen.

A postás – a visszajátszó, színes készülékkel: szemét kifüstölésre, kioltásra ítelt hallucináció, úgyhogy mihelyt újból egy csepp erőnléthez jutok, az első dolgom lesz ezt elvégezni. A kutyát majd Dodónak szólítom, vagy rövidebben csak annyit mondok neki: kuty – anya szeme, előre látom, amint erre is, arra is könnybe lábad, számára a féreg, lucskos kis ölebben maga a tavaszi áradás ölt testet. Engem pedig nemhogy zavar, de féktelenül szórakoztat ez a kép. Mintha életem legősibb jelente ismétlődnék benne szakadatlanul, azt gondolom, most örökre megvagyunk, sötét van, a képernyő jól csúszik, anyának mint eddig, ezután sem fogok Dodóról beszélni, hadd higgye továbbra is rólam, hogy kívülről nincs *senki* gondolatom.

A politikáról másképpen

Lehet-e, szabad-e még bármit mondanunk a politikáról? Most, amikor végre mindenki szabadon kimondhatja buszon, munkahelyen, újságban, kabarében, hogy elege van, hogy hallani sem akar többet a politikáról, hogy most már őt igazán hagyják élni. Úgy érezzük, kellő tapintattal és ember-szeretettel van joga még a szónak. Mi ezúttal – és várhatóan következő számainkban – nem az öncélú politizálás agresszivitásával, de önisme-retünk, helyzetelemzésünk megítélésének a reményével szólunk a politi-kumról, mint személyiségünk elindegeníthetetlen tartományáról. Tudjuk, érzékeljük és átéljük azt a meghasonlást, amit a diktatúra évtizedei ki-váltak a politikával szemben. Ámde a történelem bölcs tanítása figyelmeztet arra is, hogy csak a politika okos védőpajzsa tarthatja meg az embert em-berségében. Kalocsai Péter tanulmányában összegyűjtött és elemzett falfirkák az elfojtott politikum görcsös megnyilvánulásai egy olyan korban és olyan városban, melyről politikamentesen még évtizedekig nem beszél a hazai közvélemény. Röntgenképe és ennek rögzítése olyan értékekkel gazdagitja a várost, mely nélkülözhetetlen a terbelő múlt enyhítéséhez. Németh János István a személyiség és politikum általánosabb kapcsolatait rögzíti a hetvenes években felnőtté érő nemzedék egy lehetséges nézőpontjából. Az írás nem mentes a vitatható fölvetésektől és ellentmondásoktól, de né-bány figyelemre méltó tanulsága mellett, talán éppen ez adja igazi értékét. Szándékunk az anyagok közlésével, tanulmányának utolsó mondatával ösz-szegeztető: „... a politika tényleg nem fontos, de azért oda kell végre fi-gyelni, nehogy még egyszer becsaphassanak.” (– a szerkesztő –)

Politikai graffiti

(Salgótarján, 1990)

Húszezer évvel ezelőtt – talán egy tűzből kiragadott széndarabkával – ábrákat ró a falra a falka egyik tagja. Az ábrák bölény- és emberalakokat formáznak, melyek életre és birokra kelnek. A barlangban csendesen ropog a tűz, kint sűrű függönyként omlik az eső. A többiek megbabonáztan figyelik a rajzoló, – a készülő művet. A rajz: varázslat.

Altamira barlangjának falán falrajz: graffiti születik. A rajzoló valami sajátos kényszerűségtől hajtva mutatja fel, teszi láthatóvá mindenki számára rejtett gondolatait. Vágyának mélyén a kettészakadt „kint” és „bent” keresi egymást. Az emberi tudat belső magányából most a kommunikáció e fajtája ver hidat a külvilág felé: Lássátok, amit én látok!

Az alaphelyzet lényegében változatlan, akár Mózes kőtábláiról, akár Pompejről, a francia forradalembról, a harmincas évek Németországaról, vagy a huszadik század végéről legyen szó. A graffiti irodalmában gyakran emlegetett időszakok végsősoron ugyanazon logika szerint jelenítik meg saját érték- és szimbólumrendszerüket. Jelet hagynak maguk után, efféle útjelzőket az idő riasztó kavargásában.

Bertold Brecht „legyőzhetetlen felirata” ott virít a világ minden földrészén, sűrűke városfalakon, útmenti táblák hátoldalán, a metrók alagútjaiban, hirdetőtáblákon, járművek oldalán. Spray, ecset, véső, kréta hirdeti a legkülönbélebb emberi gondolatokat, a legkülönbélebb nyelveken és megfogalmazásokban. Figyelme mindenre kiterjedő: az emberi viszonyok összessége. Visszatükröz és visszahat, olykor kegyetlen, olykor szomorkás, olykor derűs, együgyű, vagy körmönfont hatásmechanizmusaival. A graffiti egyetemes és specifikus, objektív és szubjektív állítás és tagadás egyszerre.

A graffiti alkotója semmiképp sem „őrült”, de a társadalom elemeinek együtthatása szempontjából feltétlenül: deviáns. Devianciája kisebbségi és perifériális helyzetéből fakad – ezek azonban relatív fogalmak: mennyiben kisebbség és mihez képest perifériális?

Egy árnyalattal egyszerűbb a kép, ha a graffiti jelzőt kap: *politikai graffiti*. Politikai értelemben vett kisebbség, politikailag perifériális helyzet. Vagy: *szexuális tárgyú graffiti*. A szexuális szokásokat tekintve kisebbség; aberrált, perifériális szexualitás. *A könnyűzenei együttesekre vonatkozó graffitik*: szűk, kis létszámú rajongótábor, elszigetelt szubkultúra.

Természetesen ez a két paraméter önmagában kevés. Ha elégséges lenne, valamilyen jellemzőnk alapján mindannyian mániákus falfirkálók lennénk. *Harald Naegelit* (akit falfirkálás vádjával ítélték el Zürichben) perének kapcsán, a szakértő *Manfred Schneckenburger* a következőket mondja: „A sprayfestő nem lehet példakép, mindenesetre azonban művész. Lehet, hogy hadilábon áll a kategorikus imperatívusszal, de mikor lépett volna frigyre egymással a művészet és a kategorikus imperatívusz.”¹

A graffitit harmadik dimenziója tehát a „gátlás” hiánya. A bent feszülő indulatot fékentartó zsilip gyengesége, vagy méginkább differenciált működése.

A területenkívüliségből, a megerősítés óhajából fakadó indulat visszavezethető e tényezőkre, és *Walter Grasskamp* valójában már e jelenség részmozzanatairól szól, amikor ezt mondja: „Az okkupációnak ez a gesztusa, mely a fal egy darabját (...) elfoglalja, a megfontolást arra vezeti, hogy felismerje ebben a területi igény és jelzés archaikus gesztusát, de nem hagyható figyelmen kívül a saját egzisztencia nyomának hátrahagyására, irányuló vágyának a szerepe sem.”²

Motivációs bázisuk – a graffitik sokféleségének megfelelően – meglehetősen tág. E bázis elemei pedig rendszerint erősen elütnek a társadalom általában elfogadott értékrendjétől.

Pontosan a kiváltó okok sokfélesége miatt célszerűnek látszik egyetlen alfaj: a politikai graffitit kiragadása a műfaj egészéből. Ez annál is időszűbb, mivel napjaink világjelenségei, a társadalom mozdulásai folytonos örvénylést idéznek elő: a politika statikussá vált építménye újra megelevenedik, a graffitik alkotói pedig a legközvetlenebb módon reagálnak a változásokra. Személyiségükben a labilis politikai struktúra, a társadalom funkcionális zavarai, valamint a politikai szocializációnak azok a meghatározó hiányosságai tükröződnek, melyek a legnagyobb gondot okozzák a politikai intézményrendszer – legalábbis részleges – visszaszerzése során.

A politikai tárgyú graffitit kettős természetű jelenség. Egyfelől része a graffitit rendkívül kiterjedt, sokrétű nemzetközi műfajának, másrészt, azonban pontos tükrö a mindenkorai politikai viszonyoknak, sajátos jelzőrendszere, megnyilvánulása a politikai kultúrának. – Ha tehát a politikai kultúráról szólnak, akkor érintjük a politikai graffitit lényegesebb jellemzőit is: „A politikai kultúra csoportminőségű politikai beállítottságok, a történetileg kialakult és megalapozott (kondicionált) reakciókészségek foglalatja, amely az intézmények által behatárolt és csatornázott politikai tevékenység általános emberi előzetese, kísérője és következménye. A valamilyen szervezeti keretek közt folytatott és a tudatosság valamilyen fokán lévő politikai tevékenység mindig sokszintű érzelmi beágyazottsággal rendelkezik és ennek tapasztalatilag is ismeretes a csoportminőségű karakterisztikája. (...) A politikai félelmek, indulatok, tömegszenvedélyek és sajátos észjárások pedig mindig a politikai értékek vonatkozásában és vonzásában merülnek fel.”³

A politikai graffitit és a tömegkommunikációs eszközökből oly jól ismert kép – mosolygó politikusok, vakuk villogása, tülekedő újságírók, tehát a politikai shaw – végsősoron rokonok. Ugyanannak a rendkívül bonyolult működési mechanizmusnak két ellentétes pontját jelentik: a centrumot és a perifériát. Ha a politikai viszonyokat úgy képzeljük el, mint egy rugalmas anyagból szőtt, minden irányban kiterjedő hálót, azt találjuk, hogy ahol sok a szál, *ott a szűkített modellben még erőteljesebbé válnak a vonalak, ahol ritkábbak a kapcsolódások, ott pedig politikai viszonyrendszerrel nem is beszélhetünk.*

Ha úgy tetszik a politikai viszonyok szövevénye egyfajta lenyomata, karikatúrája is az emberi viszonyok összességének.

A politikai kultúra *jelzőrendszere* a fennálló politikai viszonyoknak, értékei minősítik a mechanizmusokat, tükrözik azok együtthatását, ele-

meiknek egymáshoz való viszonyát. Amennyiben a *politikai graffiti, szubkultúrájának értékei révén szintén minősít, amnyiban része a politikai kultúrának és ezen keresztül az egyetemes emberi kultúrának.*

A politikai graffiti minősítése lehet konkrét és általános, de minden esetben a perifériáról tekint a viszonyok szövevényére. E helyzetéből fakadóan egyszerre objektív – mint a politikai intézményrendszeren kívül álló személy ítélete – és szubjektív, amennyiben az ítéletet alkotó maga is része, kiszolgáltatottja és szenvedője a működő politikai mechanizmusoknak.

E kettősség az oka a szélsőséges értékrendszerek könnyed ingadozásának, a progresszió és regresszió látszólag érthetetlen váltakozásainak.

A politikai graffiti tehát ott jelenik meg, ahol a politikai struktúra véget ér, ahol az érdekérvényesítés és nyilvánosság legális eszközei már nem állnak rendelkezésre.

Ez nagyjából közös a liberális és diktatorikus társadalmakban egyaránt, különbségek a politikai felépítmény formájából adódnak. Minden politikai irányzat rendelkezik a maga centrumával és perifériájával, nem csak a politikai beltér sokszínű, hanem a perem is. Az autokratikus struktúrákban azonban – bár természetük szerint szintén számtalan különböző elemből állnak – az egyszínű politikai hatalommal szemben annak megfelelő egyszínűség jelenik meg. Alig változik ez a helyzet a kelet-európai „hidegforradalmak” első időszakában. Ekkor a politikai graffiti tekintetében számszerű gyarapodás figyelhető meg, tartalmában pedig – és ez megfelel a kiélezett helyzet barát-ellenség sémájának – meglehetősen egyhangúság.

Ma Magyarországon a politikai konstrukció – egyelőre – részleges átalakulása okán nehéz különbséget tenni abban a tekintetben, hogy a társadalom egészéről, vagy helyi társadalomról beszélünk. Annak függvényében, hogy a közeljövő milyen mélységig demokratizálja a politikai intézményrendszert, megjelenhetnek a politikai graffitiiben az adott lokalitásra jellemző helyi specifikumok problémáinak megnyilvánulásai is. (Erre egyébként a választási időszak már szolgált néhány – későbbiekben említésre kerülő – példával.)

Két dolog is bizonyítja, hogy a politikai graffiti nem jelentéktelen műfaj. Először az, hogy az elmúlt néhány évtizedben a hatalom meglehetősen arroganciával reagált a falfirkák e csoportjára. Kiterjedt rendőrségi irodalmát az állampolgári osztaályok megszüntetésével párhuzamosan nem rég semmisítették meg! Másodszor pedig az, hogy megjelentek az „ál-lami graffiti”, a politikai hatalom által kreált álpolitikus falfeliratok. Jómagam a hatvanas évek végén találkoztam először effélével, mégpedig a Cserhát egyik zugában rejtőző parányi faluban – azaz a politikai graffiti szempontjából legkevésbé autentikus helyen. Az autóbuszváró rozsdás pléhfalára fehér mésszel odakanyarított felirat így szólt: „SZABAD-SÁGOT ANGELA DAVISNEK!”. A nemesen internacionalista követelés mögött erős depolitizáló hatásmechanizmusok működtek, melyek megfelelték az akkori „politikai nyilvánosság” jellegének és célrendszerének.

Végül is a politikai graffiti azonban nem a hatalom műfaja. Egyszerűsége, spontaneitása és sokfélesége utánozhatatlan maradt az uniformizált és saját gondolkodásmódjából kilépni képtelen politikai elit számára. Lehetőségképpen a jelenség üldözése maradt, mégpedig az „államellenes izgatás” mágikus – és együgyűen erotikus – jogi formulájának kiterjesztésével. A büntetőjog jelzi a politikai centrum perifériájához való viszonyát.

Az államnak a politikai graffitihez való viszonya tehát jellemezhető a törvényeivel; fordítottan, a falrajzok készítőinek államhoz fűződő viszonya a graffiti tartalmával mérhető le.

Nem sokkal szerencsésebb a jogi helyzet például az USA-ban, ahol a magánterületek összefirkálása egyszerűen vandalizmusnak minősül, melynek megtorlásául hat hónapnyi elzárást, vagy ennek megfelelő pénzbüntetést helyez kilátásba a törvény. Vitathatatlan előnye azonban a jogszabály politikamentessége.

*

A graffitivel foglalkozó irodalom gyakran – és nem ok nélkül – utal a feliratok és elhelyezési terük viszonyára. *Hernádi Miklós* „A házfalak kommunikációja” című írásában szignifikáns elemként említi az úgynevezett „gazdátlan falat”, mint a faljel valódi életterét. Ez legalábbis részben magyarázza a falu védettségét a graffitivel szemben. A gazdátlan fal léte azonban meghatározott társadalmi viszonyokat tételez. Nagy mennyiségű előfordulása csak egy kis területre zsúfolódó, nagy sűrűségű, és erős dinamikájú népesség tevékenysége során alakul ki: a városokban.

A város és falu különbözőségének tünete, de nem kizárólagos megkülönböztetője a gazdátlan fal. A termelőtevékenység eltérő jellege folytán teljes gazdasági struktúrájuk és az ennek megfelelően elrendeződő társadalmi felépítmény erősen elüt egymástól. Következésképp ma, a városban élő ember léthelyzetében rejlik a graffiti valódi titka.

A város, mint a legdinamikusabb létter, nem kedvez a tartós kötődéseknek – akár tárgyi, akár emberi környezetről beszélünk. Nem kedvez tehát az emberi viszonyok mezejében realizálódó politikai mechanizmusoknak sem, végső soron tehát az érdekérvényesítés lehetőségének. A saját politikai és általában közösségi viszonyaitól eltávolodott, elidegenedett ember számára a gazdátlan fal könnyörtelen és kihívó realitás.

Ilyenformán a graffiti és a politikai graffiti urbanizációs jelenség. Az anyag gyűjtése során talákoztam ugyan „falusi graffitivel” (SZAVAZZ IGENNEL! – Galgaguta, 1x2 m. szürke neolux), mégpedig egy bolt falán – azaz gazdátlan falon –, ez azonban szórványos jelenség. A felirat majdnem annyira idegen volt a falu arculatától, mint a hajdani állami graffitik.

Amennyire természetellenes volt ott, annyira magától értetődő megjelenése Salgótarján közterein, súlyos betonfalain, szürke labirintusainak mélyén.

A graffiti, főképp a politikai graffiti ott jelenik meg, ahol az érdekérvényesítő csatornák véget érnek, megszűnik a legális politizálás lehetősége. Ez pedig nem jellemző azokra a társadalmi csoportokra, akik nagy tömegű plakát előállításának lehetőségével bírnak (különös tekintettel a jelen-

legi nyomdai árakra). A „plakátháború” ma Magyarországon része a „nagypolitika” rutinjának, alkalmazása a politikai centrumok mentén jellemző.

De megjelenik azért is – és ezt *Carl Segan* „Kozmosz” című sorozatában épp a barlangrajzokról szólván tudatosította bennem –, mert a graffiti: egyedi jellegű. Egyszeri és megismételhetetlen. A sokszorosított faljel annyiban graffiti, amennyiben a Rembrandt önarcképéről készült reprodukció festmény.

Hogy az amerikai graffiti műfajában léteznek alkalmazott sokszorosítási eljárások (klisék), vagy hogy a graffiti olykor a plakátok kísérőjelenségeként jelenik meg – ez semmit nem változtat egyediségén.

Viszont épp ezért a graffiti osztályozásakor különbséget kell tennünk *kontextuális* és *autonóm* faljel között. Az előbbi valamely más faljel, plakát kiegészítőjeként, értelmezőjeként, vagy átértelmezőjeként jelenik meg. A kontextuális graffitire a választási időszak szolgáltatott bőségesen példát: politikai személyiség áthúzott, kidekorált fényképei, szövegmódosított plakátok, reklámfeliratok formájában.

Példaértékű az a metamorfózis, melyen *Don Blutz* „Óslények országa” című rajzfilmjének plakátja esett át Budapest közterein. A néhány dinoszaurust ábrázoló képen igen gyorsan megjelent az alábbi felirat: SZAVAZZ AZ MSZMP JELŐLTJEIRE!

Általánossá azonban az áthúzás, átrajzolás technikája – tehát a jel negativitása – vált.

Határesetnek tekinthető az a graffiti, melyet egy szeméttároló konténer oldalán helyezett el az ismeretlen alkotó: MSZP (fekete neolux, 30x50 cm, Salgótarján, Kemerovo krt.) Ez esetben is nehéz elválasztani, függetlenül kezelni a felirat tartalmát a háttértől, ámbar a felirat készítőjének nemigen állt szándékában ezt az összefüggést hangsúlyozni. Ezt támasztja alá az az autonóm faljel, mely az előbbitől száz méterre, egy semleges falon olvasható: MSZP A FELEMELKEDÉS ÚTJA (1x3 m, fekete neolux, azonos betűformákkal).

Utóbb az MSZP – meglehet, hogy ugyanazzal a festékszóróval – áthúzásra került. A graffiti tehát dinamikus műfaj, önálló életre kel, alakul, miközben elveszti eredeti jelentését, avagy megerősödik abban. Ismeretlen alkotók helyezik rá kézjegyeiket, miközben a rendelkezésre álló falfelület területe egyre csökken.

E két utóbbi példa már Salgótarjánból származik, bár az ország akár melyik településén érthető lenne. A város graffitijeit és politikai graffitijeit meglehetősen kevés helyi jellegzetességet mutatnak – főként a már említett okok miatt. Épp ezért a specifikumok kiemelésére legfeljebb egy-egy konkrét faljel kapcsán vállalkozhatom.

A Salgótarjánban előforduló politikai graffitik első közelítésben a következőképpen osztályozhatók: – a direkt politikai megnyilvánulások, aktuális (autonóm és kontextuális) politikai feliratok; – a „kemény” és „lágyabb” politikai szimbólumok; – a politikai felhangú (áttételes) egyéb jelek.

A „hidegforradalom” első időszaka a sematikus gondolatoknak, magatartásformáknak kedvez. A már említett barát-ellenség séma szerint elrendeződő társadalom zavarban van, általánosít és néhány kulcsfogalommal szeretné egyszerűsíteni helyzetét.

1.kép Salgótarján, városközpont.
(vörös neolux, 1 x 2 m)
Szöveg: ROHADT KOMCSIK!

2.kép Salgótarján, Mérleg út.
(fekete neolux, 1 x 1 m, középen mészkövet kitakarás)
Szöveg: ROHADT KOMMUNISTAK A KURVA ANYATOK!

Valójában – a társadalom fokozott dinamikája révén – az ember, szándéka ellenére bármelyik pillanathban, bármelyik oldalon találhatja magát: teljes identitását újra kell fogalmazni a mindenkori cinkosság gyanújának ballasztjával.

E bizonytalanság miatt kényszerül sarkított megfogalmazásokra, éles elhatárolódásokra a graffiti alkotója is. A bizonytalanság fokozza félelmét és agresszióját, az indulatot.

A direkt politikai megnyilatkozások (1–2. kép) direkt hatásmechanizmusokra épülnek. Minden árnyaltság, magyarázat nélkül, erős indulati töltettel készültek. Sematikus politikaképet sejtetnek, minőségüket tekintve akár tömegeffektusként is értelmezhetőek. Az indulat persze érthető, a megnyilvánulás mégis feszültté teszi a szcmlélőt. A faljel valójában az elmúlt évtizedek beidegződésével „üt”. A sérthetetlen fogalom tökéletes megalázása nem feltétlenül személyre irányuló, mint, ahogyan a hatalom gyakorolta kompresszió sem mindig volt az.

A politikai indulat e primer fázisa inkább csak jelzésértékű, ám a teljes politikai mezőre vetítve kellemetlen utóíze lehet.

Ugyanennek a témának létezik szolidabb megközelítése is. Stilisztikai és gondolati együgyűségük „kiforratlan” személyiségre enged következtetni. A kréta, mint technika egyébként is „iskolai jellegzetesség”. A valódi politikai indulatoktól mentes ábrák (3–4. kép) „túlkonstruáltak”, lényegi vonásuk a szocializációs folyamatba történő beépülés, egy adott történeti periódusban. A kiegyensúlyozatlanságot a 3. kép bal szélén lévő kiegészítésnél lehet tetten érni. Azonos alkotótól némiképp markánsabb szöveg is olvasható, azaz egyelőre kérdéses, melyik hangnem válik uralkodóvá a későbbiekben.

Míndezek a politikai graffiti „offenzív” időszakának legszélsőségebb megnyilvánulásai az ellenségkép megtalálásával és folyamatos hangsúlyozásával. Keletkezési idejük legkorábban az 1990-es év elejére tehető, a választások kapcsán kiéleződő helyzet előregéseként.

A vasúti aluljáró homályában fekete festékekkel megkomponált – alapgondolatában is kellemetlenül sötét – felirat kigyózik: JÖVÜNK LASAN DE BIZTOSAN – SKIN (0,5x3 m, fekete neolux). A graffiti rejtőzködő és fenyegető, alattomos és agresszív.

Nem is olyan régen lobbant fel az a – főként a cigány etnikumot érintő – tömeghisztéria, melynek utórezgése ez a felirat.

A jelenség magyarázata alighanem a cigányság tradicionális ellenségképeiben rejlik, mely önálló fejezetet érdemelne. Jelen esetben azonban a graffitiről van szó, mégpedig a nagyon is mindennapi agresszió objektív válódásáról. A felirat nem nevezi meg a címzettet, de kétséget sem hagy annak kilétéről.

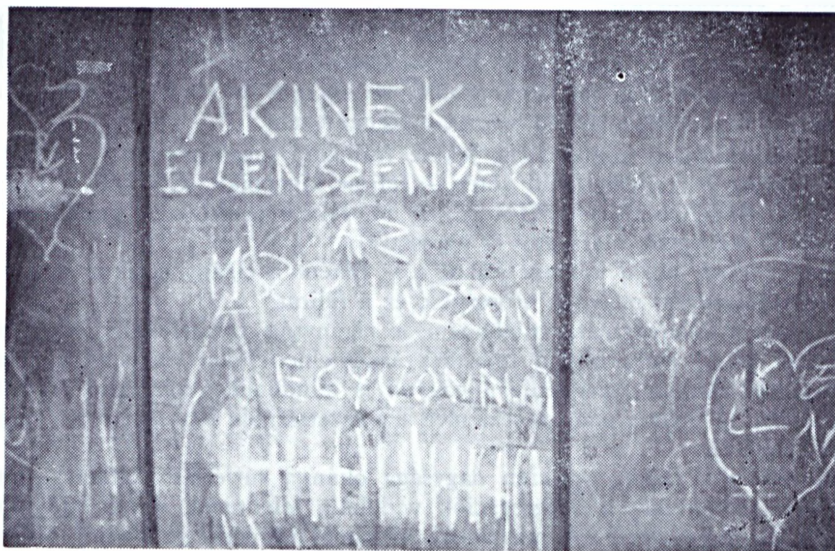
Nógrádban a cigány etnikum nagysága okán a súrlódási felületek igen kiterjedtek. A kialakult szegregációk védelmet jelentenek ugyan, de provokatívak is egyszerre. A mássággal szembeni intolerancia pedig olykor a félelem, olykor a fölény érzetéből motivált agresszióban nyilvánul meg.

A felirat készítője (készítői) – ösztönös pszichológiai érzéssel az egyik leggondosabb stratégiával élnek: megfoghatatlan, tehát legyőzhetetlen ellenségképpel operálnak.

A szakirodalom szerint „a rémhírképződés láncreakcióját az esetek többségében valamiféle, a társadalom, vagy adott közösség mindennapi gyakorlatában fellépő működési zavar váltja ki.”⁴

3.kép Salgótarján, Pécskö út.
(1 x 0,5 m, kréta)
Szöveg (középen): EZ KELL NEKED ?
(jobb oldalon): ROHADT KOMMUNISTAK AKI UTALJA
OKET HUZZON EGY VONALAT

4.kép Salgótarján, Pécskö út.
(0,5 x 0,5 m, kréta)
Szöveg: AKINEK ELLENSZENVES AZ MSZP HUZZON
EGY VONALAT

Ez a graffiti tehát tulajdonképpen csak érintőlegesen politikai, de azért nem kétséges, hogy helye van a gyűjteményben. Áttételeivel – szemben például a „rohadt komcsik” felirattal – árnyaltabb, kidolgozottabb és összetettebb.

Valódi áttételrendszerek működtek abban a néhány évvel ezelőtti, Arany János úton megjelent – a rendőrséget, tűzoltóságot, talán még a mentőket is aktivizáló – feliratban, melynek tényleges jelentése a mai napig nem tisztázott számomra: *LE A CIGÁNYKORMÁNNYAL!* A felirat értelmezése az akkori politikai viszonyokat figyelembe véve sem egyszerűbb. Valódi érdekessége – az 1990-es graffiti szempontjából – az indirektsége, többszörösen beágyazott tartalma, és az a hatásmechanizmus, ami ennek megfelelő összetettséggel realizálódik. A graffiti a tudat mélyrétegében – lezáratlansága folytán – eleven marad, kisugároz a felszíni folyamatokra, (láthatatlan jelenlétével befolyásolja azokat).

Jellegét tekintve erősen elüt ettől a Pécskö Üzletház mögötti betonszerelőn látható felirat: *LE A VASGÁRDÁVAL.* (0,5x4 m fekete neolux). Ez a graffiti különösen érdekes abban az értelemben, hogy van némi nacionalista és internacionalista színezete: állásfoglalás egy, a magyarságot érintő sovíniszta szervezettel szemben. Politikai értelemben tehát progresszívnek tekinthető. Indulata szoros összefüggésben van a nemzetközi – és csak részben a belpolitikai – helyzettel. Ezúttal a politikai periféria szélesebb értelemezésével van dolgunk, amennyiben az érdekérvényesítő csoportnak a szokottnál is távolabb esnek a szemléltől, eképp a tehetetlenség érzése sokkal nagyobb az alkotóban. Leglényegesebb jellemzője azonban az, hogy a graffiti készítője ezúttal nem az őt fojtogató politikai viszonyok kritikáját készíti el, hanem egy magasabb minőségű aktivitást fejt ki: függetlenül saját érdekeitől.

A választási időszak plakátorgiájának kísérőjelenségeként – de olykor attól függetlenül is – óriásira duzzadt az aktuális politikai feliratok tartalata. A faljelek típusainak csoportosításakor (autonóm, kontextuális) már szó került a politikai graffiti meghatározó jellemzőiről. Elsősorban a jel negativitásának uralkodó formájáról, plakátok áthúzásáról, átfirkálásáról. Viszonylag kevés a konstruktívabb tagadás, a megszóvegezett negáció.

Ez utóbbira példa a Vörös Hadsereg út hirdetőtábláin sorakozó SZDSZ-plakátok felüljegyzése: *NE SZAVAZZ PISTÁRA AZ ALKOHOLISTÁRA* (0,5x5 m. kék neolux, v. akrill). A mondat az SZDSZ jelöltjére tesz utalást, hatásmechanizmusában összetettebb az egyszerű tagadásnál. Az „alkoholista” fogalmának alkalmazása a gondolkodás mélyrétegeit aktivizálja, miközben a „ne szavazz” előtag tűnik az információ lényegesebb elemének. Eltekintve a dolog igazságtartamának boncolgatásától, ez a típusú graffiti leginkább a rémhírképzés (-képződés) mechanizmusával rokonítható, amennyiben tényanyag hiányában kizárólag arra az emberi gyengére épít, mely – különösen a kelet-európai gyakorlat okán – a kiválasztottakban, némi ráhangolással, azonnal ellenséget tételez. Mégpedig függetlenül attól, hogy a kiválasztódás az egyén képességei, vagy az idegen hatalommal való kapcsolódás miatt következett be: és hogy valójában kiválasztódás történt-e, vagy csak valami hasonló dolog.

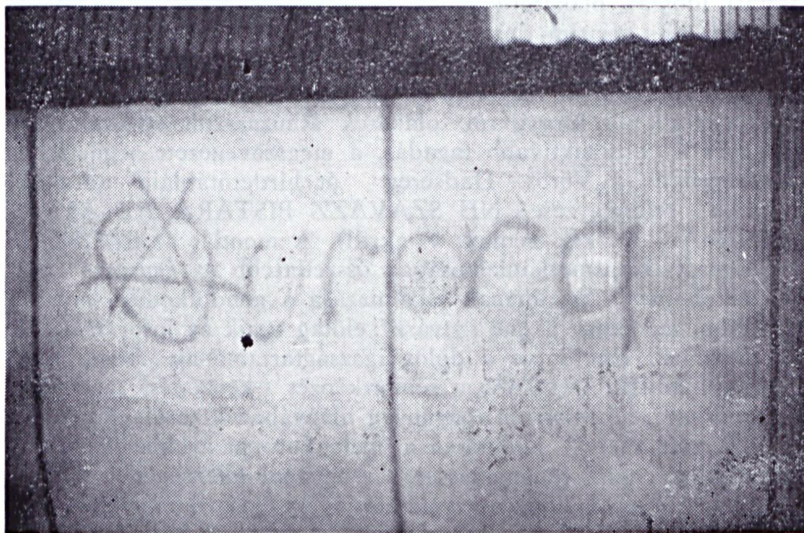
A probléma azonban mégér egy további kitérőt az „alkoholista” fogalmának kapcsán, lévén ez egy valódi salgótarjáni sajátosság.

A város látszólag rendkívül erőteljes politikai kompressziónak volt ki-

5.kép

Salgótarján,
Arany J.út
(0,5 x 0,5,
fekete neolux)

6.kép Salgótarján, városközpont
(0,5 x 1,5 m, vörös neolux, v. akrill)
Szöveg: AURORA

téve az elmúlt évtizedekben. A szinte kizárólag nehéziparra hangolt település lakosságának összetétele egyszerre volt homogén – amennyiben a proletariátus fogalmával lefedhető – és heterogén, amennyiben a városba áramló tömeg szükségképpen feloldotta, felhígította a tradicionális kolóniátársadalmakat. Ez a folyamat – kisebb-nagyobb anomáliákkal – évtizedeken át zajlott és nem csak az ipartelepeken, hanem az értelmiség körében is. A folyamatos és mesterségesen is gerjesztett tendencia eredményeképpen Salgótarján egy végtelenül megosztott – jóformán csak elemeiben létező – konglomerátummá vált, melynek egyetlen, viszonylag egységes része a politikai intézményrendszer volt.

A település belső viszonyrendszerének szétzilálásával párhuzamosan egy kirívóan alacsony színvonalú infrastruktúrára támaszkodó, részleges urbanizációs folyamat zajlott. A két folyamat közötti űrben pedig egy új, meglehetősen szegényes szubkultúra kezdett kialakulni. E szubkultúrának az egyik tipikus terméke az oly gyakran hallható „alkoholista” jelző. Az itt élőknek – a széttagoltság okán – soha nem állt módjukban érdemi kritikát megfogalmazni a politikai szférával szemben (ez az oka a hatalom látszólagos stabilitásának), tehát kódokat kezdtek használni, melyek mára messze sodródtak eredeti jelentéstartományuktól.

Először a párt helyi vezetői váltak „alkoholistává” a nép ajkán, majd a közép-káderréteg, valamint mindazok – legyenek akár írók, szerkesztők, művészek, – akik kiválásuk révén feltételezhetően kapcsolatba kerültek a politikai szférával.

Hogy aztán a politikai karrier – mely a kiválás egyetlen lehetséges útja volt – valóban együtt járt a kancelláriák zártkörű poharazgatásaival, ez kérdéses, de hogy a hatalomhoz való alkalmazkodás a kompromisszumok sokasága miatt az alkoholizmusnál is erőteljesebben károsítja a személyiséget, ez tény. Mindemellett a fogalom nem klinikai esetekről, hanem a hatalom delíriumáról mesél.

Az utóbb idézett graffiti tehát ennek alapján tekinthető specifikusnak, függetlenül az ötlet eredeti céljától és a mögötte bújó érzelmektől, indulatoktól.

A keményebb politikai szimbólumok – köztük a legeklatánsabb: a horogkereszt – gyakran feltűnnek a „deffenzív” időszakokban is. Mivel nehéz tradicionális kötődést találni az érintett korosztály és az érintett ideológia között, a horogkereszt sok esetben nem más, mint egyfajta politikai perverzció.

Feltűnő továbbá, hogy pontosan a horogkereszt a legfiatalabbak szimbólumrendszerében szerepel a leggyakrabban. Az általános iskolák környékét időnként horogkereszt hullám önti el, aminek vajmi kevés köze van a fennálló politikai viszonyokhoz.

A jel geometriai struktúrája szinte kihívja a kísérletező kedvű iskolásokat, másrészt a „gonosz” egyfajta objektivációját adja a kezükbe, mely lerajzolható, elidegeníthető saját személyiségüktől. Ez esetben a szimbólum elsődlegesen a misztikum kategóriájába tartozik, politikai jelentősége sokszor elhanyagolható.

Létezik természetesen a tudatos alkalmazás tendenciája is, bár erre példát jelenleg nem találtam a városban. (A jellegzetesen fővárosi antiszemitizmus operál ugyan a horogkereszttel – elsősorban kontextuális faljelként, pl. a *R. Wallenberg*-emlékműnél, vagy az SZDSZ-plakátokon,

esetleg mint provokációs elem a szélsőbal propagandájában – de ez ma vidéken, legalábbis az északi területeken nem mérhető.)

Megjelenési formájától függően kemény, vagy lágyabb jel a bekarikázott „A”-betű, az anarchisták nemzetközi szimbóluma. A 6. képen az AURÓRA felirat egy együttes neve, kezdőbetűje azonban legalább akkora karriert fut be, mint a horogkereszt.

A XIX. és XX. századi – helyenként erősen szocialistaellenes – anarchizmus a húszas évektől feoldódik a munkásmozgalmak különféle áramlataiban, vagy épp nacionalista irányzatokba olvad. Magyarországi története sem utal a folytonosság lehetőségére. Ma legfeljebb nyomelmeiben találkozhatunk az anarchizmus eszméjével, főként a gazdasági, vagy társadalmi válságperiódusokban, és elsősorban Nyugat-Európában (Franciaországban, Spanyolországban, vagy Olaszországban.).

Mindez nem zárja ki, hogy az „A”-jelnek van politikai jelentése a mai Magyarországon és akár Salgótarjánban is. Ebben azonban sok az áthallás, félreértelmezés, tisztázatlanság.

Nehéz megítélni annak mértékét is, hogy a különféle terrorszervezetek (IRA, AD, ETA, RAF stb.) betűjelei milyen mélységű politikai azonosulást jelentenek magával a szervezettel. Tekintettel azonban arra, hogy ez, a csoportok tevékenységével foglalkozó irodalom nem túl bőséges, valamint, hogy a feliratok készítőinek politikai ismereteivel kapcsolatban nem érdemes „illúziókat” táplálni, valószínű, hogy e szimbólumok az általános erőszak kultusz tárgykörébe tartoznak.

A 7. kép szövege: RAF (Vörös Hadsereg Frakció – nyugatnémet ter-

7.kép Salgótarján, városközpont
(0,5 x 1 m, vörös neolux, v. akrill)
Szöveg: RAF

rorszervezet, bár a rövidítésnek létezik egy másik feloldása is: Royal Air Force – az angol katonai légiflotta, de ez kevésbé ismert, azaz kevésbé valószínű értelmezés.) Nincs nagy jelentősége, de érdemes megemlíteni, hogy a RAF szemben például az IRA-val, vagy ETA-val nem függetlenségi, nemzeti mozgalom vadhajtsága, hanem ideológiájában is különösen szélsőséges szervezet.

A kontextuális graffiti megjelenése nem kötődik két dimenzióhoz. Térplasztikák, szobrok, egyaránt ki vannak téve a spray benzinszagú lehelletének.

Egy zsebben elhelyezett festékszóró még nem politikai graffiti. Egy Münnich Ferenc-szobor sem feltétlenül. Festékszóró, plusz szobor: ez azonban már védhetetlenül az.

A jel nem tesz egyebet, mint túlexponálja tárgyának egy vélt, vagy valódi vonását, és ezáltal manifesztálja politikai álláspontját.

Ha egy diák rájön arra, hogy például a NODISZ szótagjait felcserélve is értelmes szót nyer (és erről másokat is tájékoztatni kíván – az Arany János út épületének falán – *8. kép*), szintén szimbólumokkal operál. A különféle szervezetek nevének rövidítései valójában átmenetet képeznek a szöveg és a szimbólum között.

A pártok ugyan igyekeztek ügyelni arra, hogy jelvényük egyszerű legyen, a dolog mégsem sikerülhetett tökéletesen, amennyiben nem szívódtak fel kellő gyorsasággal a köztudatba, nem jelentek meg a politikai graffiti kiegészítő szimbólumai között sem.

Az ívlt vonalak kombinációi – fejlett arányérzékelt feltételezve is – sokkal nehezebben reprodukálhatók, mint például egy egyetlen vonallal megrajzolható ötagú csillag, egy horogkereszt, vagy a zárt körben elhelyezett „A” betű.

Nem vitatva az új pártok szimbólumainak esztétikai értékeit, a jövőre nézve sem várható áttörés e tárgyban. A graffiti alkotói – az egyszerűség kedvéért – be fogják érni rövidítésekkel, betűformákkal, feltéve, ha a pártok karakterének kontúrjai elérik azt az élességet, ami elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a perifériáról is jól láthatóan visszatükröződjön.

A *8. kép* felső szélén látható ábra pedig már átvezet a műfaj harmadik csoportjába, ahol a politika csak láthatatlanul, áruhában van jelen.

A harmadik csoport – a politikai felhangokkal rendelkező, egyéb faljelek – meglehetősen tág értelmezésre csábítanak. Nem egyébről van szó, minthogy ártalmatlannak tűnő graffitik tömege elmélkedik életformákról, életérzésekről és világnézetekről.

Nem véletlen, hogy a listavezető kifejezések szinte mindegyike az angol-szász nyelvterületről származnak, tehát nem az egzotikus (és kevésbé egzotikus) keletről, hanem egy másik égtájról. A pusztá földrajzi meghatározás önmagába sűríti a gazdaságot, liberalizmust, versenyt, dinamikát, a szabadság végtelen érzetét. Égig szökő felhőkarcolók, suhanó Cadillac-ek, hibátlan és hófehér fogsorok – efféle asszociációkból áll össze a szó: nyugat.

Egyetlen graffiti Kelet-Európa mélyén – például: *New York city* – elvetélt álmok tömegét, titkolt vágyakozásokat idéz a valójában körülrajzolhatatlan „más” felé. (*10. kép*).

8.kép Salgótarján, Arany J.út
(0,5 x 1 m, kréta)
Szöveg: NO(Z)DISZ-DISZNO

9.kép Salgótarján, városközpont
(0,2 x 0,5 m, kréta)
Szöveg: SZDSZ

Legyen bármilyen felületes és nevetséges ez a kép, bármilyen infantilis a kacér mosoly nyugat felé, a graffitik ott virítanak mindenfelé. Értékrendszerszeltek vándorolnak át, keresztül a tömegkommunikációs eszközökön, miközben a „termelőerők” változatlan egykedvűséggel figyelik a szubkultúra zürzavarát. – A helyzet egyszerre abszurd és természetes. A graffiti alkotója egyre ritkábban szólal meg magyarul – e tekintetben a közvetlenül politikai tárgyú feliratok jellegükből fakadó védettséget élveznek –, a humanizálandó betonfalak nyelve éppenséggel érthetetlen, dekódolhatatlan környezete számára. Az angol nyelvű feliratok tömege végső soron elidegenedés az elidegenedésben.

Nem történik persze egyéb, minthogy a faljel hangsúlya áttevődik a tartalomról a formára.⁵

A graffiti ezen önmagára irányulásán persze legfeljebb a politikai graffitit gyűjtője kesereg.

A graffiti folklórlélelenség, a népművészet sajátos, urbanizált formája. Minden egyes vonásában (akár színes folthalmaz, akár értelmes szöveg) keletkezési körülményeire utal. Minőségében megfelel életrehívója jellemzőinek; a graffiti olyan, mint a kor, amelyben keletkezett.

A graffiti úgy viszonyul a fal felületéhez és az azzal összefüggő „egészhöz”, ahogyan Michelangelo „Az ember teremtése” című freskója a Sixtusi-kápolna mennyezetéhez, az épülethez és Róma egészéhez; nemkevésbé pedig magához a korhoz, a XV., XVI. századhoz, a művészetek e féktelen burjánzásának időszakához.

A graffitinak esztétikai értelemben nem kell feltétlenül művészetnek minősülnie, bár az is lehetne. Valódi értéke időbeliségében rejlik, abban a megragadhatatlan dimenzióban, amely a jelnek súlyt ad, megajándékozta tisztavirágéletével, majd egyetlen metszetében az örökkévalóság archívumába rejti.

Salgótarján XX. századi – pontosabban század végi – graffitije nem túlságosan mosolyogtatják meg a szemlélőt. Komorak és fenyegetőek, féltelmet és agressziót sugallnak. Olyan társadalomról mesélnek, amely öntörvényei ellenében mozog, vajúdik és a benne élő ember szorongása hatja át minden mozzanatát.

A progresszió lendülete épp úgy zavarba ejti, mint évtizedes – váltakozóan heves – dulakodás a hatalommal. Valódi viszonyulási alapja pontosan ez az utóbbi tényező, melynek megszűntével meghatározó vonását veszti el. Recsegnek gazdasági építményének eresztékci, s nem sok idő kell ahhoz, hogy a közigazgatás csekély szakítószilárdságú cernájával összefércelt konglomerátum elemeire essen szét.

A politikai graffitik tagadásáiból azonban még nem áll össze a kép. Az identitás újraforgalmazása, átmenet a városzserüből a valóságos városi létbe: ez csak valamiféle tradicionális alap mentén jöhet létre. A tradicionális alap pedig nem egyéb, minthogy az ember alapos okkal legyen jelen a településen, a település pedig hasonlóképpen alapos okkal a megyében. Célja és funkciója ne merüljön ki a tagadásban – amint Salgótarján meggyezékhelyé emelkedése is a történelmi központok megtagadásából következett –, mert ha így történik, akkor az ott élő ember számára sem létezik más alternatíva, mint a tagadás „tagadása”.

Ez utóbbi lehetőség mint logikai művelet – kellemesen csenghet a fülünknek, de be kell látnunk: a társadalom egészének működése nem ír-

10.kép

Salgótarján,
városközpont
(Ø,5 x Ø,6,
vörös neolux,
v. akrill)
Szöveg:
NEW YORK CITY

11.kép Salgótarján, városközpont
(falrészlet, vegyes technika)

ható le formállogikai eszközökkel. Sem gondolatban, sem papírlapokon, sem a város falain. Salgótarján politikai graffitijeit ezzel a hiábavaló tevékenységgel vannak elfoglalva, mégpedig a siker legcsekélyebb reménye nélkül.

Amikor *Heikki Jokinen* graffitigyűjteményét olvasgatom (melyet finn néprajz szakos diákok gyűjtöttek), nem magukat a falfirkákat irigylem távoli rokonainktól, hanem azt a derűt, amelyet ezek az alkotások sugároznak. Nem kis teljesítmény, ha a társadalomban élő ember legalább a problémáit meg tudja fogalmazni. Hogy a léhelyzet és életérzés gondolat-kavalkádjából előbb-utóbb kikristályosodik a megfogalmazható, artikulálható eszencia. És végül, hogy az alkotó a kellő derűvel, iróniával, szemléli az eredményt. Az irónia ugyanis az a fázis, amikor már átlátjuk a dolgot – rosszabb esetben, amikor rájövünk: a dolog végképp átláthatatlan.

A bennünket körülvevő viszonyok annyiban humanizáltak, amennyiben uraljuk őket, akár az osztársadalmiak, akár a politikaiak, akár sajátok. Legbensőbb viszonyrendszerünkről van szó. Ennek megfelelő fokon vagyunk képesek, vagy képtelenek tehát az iróniára.

A graffiti ilyenformán tartalmában és indítékában jelzi a zavart, de nem maga az elidegenedés. Sőt, a fal birtokbavétele lehet akár magasabb minőségű kapcsolat a bennünket körülvevő tárgyi világgal.

Amennyiben megbomlik a város rideg harmóniája, annyira billenhet helyre a személyiség benső egyensúlya. Minél sokfélébbé válik a környezet, annál valószínűbb, hogy az ember megéli a számára legkedvezőbb életteret. A graffitiváros pedig – amennyiben minden talpalatnyi hely egy-egy lakójának jellegzetességét viseli – új és sokféleségében is egységes rendszert, harmóniát alkot: valóságos és emberszabásút.

JEGYZETEK: 1. Walter Grasskamp: A kézírás árulkodó című írásából Manfred Schnek nburger szakvéleménye 1982., 2. Walter Grasskamp: A kézírás árulkodó (Cím-szavak egy graffitieszettikához) 1982., 3. Gombár Csaba: Politika címszavakban Budapest 1983. ELTE A:TK TSZT 4. Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák, Diagnózisok Budapest 1985. Magvető Kvk., 5. Erről ld. Hernádi Miklós: A házfalak kommunikációja. Kultúra és Közösség, 1978.

A politika áldozata

„... az emberek sobasem beszélnek a korsze-
retetről.

*Szeretem korunkat, csodálattal adózom neki,
szenvedek miatta, szenvedek érte, és akarom,
hogy szerencsés fordulatokban bővelkedjék...*

(V. Tyendrjakov: Merénylet a délibábok ellen.)

A gondolat betegsége, avagy beteges gondolatok zűrzavara – mondhatnánk fölényesen, jelenkori közállapotaink ismeretében, a politikáról. Pedig nem a kifejezés, de a mögötte húzódó történelmi tapasztalat vétkes abban, hogy csen-
gése oly riasztó a hétköznapi gondözönével viaskodó sokaság számára. Rendezetlen történelmünk és napi feladványaink kínlódásai gyűrűznek alig át-
tekinthetően a fogalom epicentruma körül. E gyűrűk rajzolta területeken be-
lül a politikán, politikáláson, sokan sokfélét értenek. Milliók számára a poli-
tika úgy ahogy van, nem lett több mint a hajdani „úri huncutság” szocialista
változata. Mások riasztó kötelességeket erőltettek egy politikai drapéria mö-
gött, álságok és bitang elfajzások találtak zöld utat a politikai jelszavak ci-
nikus hangoztatásával.

Tekintélyes az a réteg, amelynek egy fajta karrierkapaszkodót jelentett a
politikai szolgálat. A hatalombirtoklás e többszólamú partitúrájának bántó
hamissága visszavezethető a mindennapi élet, a magyar társadalom számos
fontos kérdése iránti teljes politikai közömbösségére. Ijesztő törésvonal mély-
ségei tárulnak föl az elmúlt évtizedek távolából az ideológiával megbénított
társadalom erőtelensége és a politikahiányos tevékenységében elmagányosodó
egyéni léletsorsok között.

Hol kezdődik ez a mára szakadékká mélyülő elválás? Talán az úttörőava-
tások indulóharsányságának kínzó éhséget felidéző sorakozósdiáiban, a történe-
lem órák agyonunt osztályharc-antagonizmusaiban, a fülre növesztett hajtin-
cekért kapott osztályfőnöki pofonok megaláztatásaiban, netán a szülői be-
szélgetések elhallgatott félmondataiban, a családi emlékezet titokzárásaiban,
a nagyszülők, a szülők, a tanárok, a barátok eltérő értékvilágában?

Ki tudna erre ma már pontosan válaszolni.

Az biztos, hogy a felnevelő tapasztalatok szerint gyanús lett minden, mi a
hivatalos politikához kötődött. Hány kínos emlék rögzítette bennünk azt a
fölismerést, miszerint: ne arról beszéljünk, amit gondolunk, érzünk, tudunk,
de jól tanuljuk meg: hol, mikor, ki előtt és mit is lehet gondolnunk, mon-
danunk, tudnunk. Úgy alakult, itt nálunk, hogy a borközelben együtt ülő fér-
fiak a családi ünnepek nyugalalmát gyakrabban zaklatták indulataiktól görnye-
dő politikai hitvallásaikkal, mint a hivatalos politika félelemhatású intézmé-
nyeit. Ennek a megtörésnek óriási ára van. Hiszen a „hivatalos törekvések”
támogatására nem zárkóztak fel a közösségek, nem éltette azokat a nemzet
szolidaritása, az emberek életvitel-mélységű cselekvéssorozata. Az együvétar-

tozás gazdagító aktivitása helyett a látszazonosulás, a távolmaradás, a politikai passzivitás, vagy az ellenzéki aktivitás lett a normális magatartás.

Különös politikai iskolában volt tehát része az elmúlt harminc év magyar ifjúságának.

A politikai szocializáció emlékeinek és élményeinek számbavételét mértékadóan segíti nagyapám felejthetetlen történeti bölcselete, a vele töltött apokrif stúdiumok végtelen sora. Frissen áll ma is előttem kedves alakja, cigarettájával, okos tekintetével, letisztult humorával, no és eligazító kézlegyintésével, miközben tudtomra adja: „A politika, eh – és itt a kézlegyintés, csak úgy finoman –, nem fontos ez az egész, fiam, de mindig vigyázz, nehogy becsapjanak!”. – És peregnek kezei között a kukoricaszemek a falusi kertek örök harmóniájának színpadán. Sorjáznak elunthatatlan történetei háborúkról, forradalmakról, tömegmészárlásokról, füstökádó mozdonyokról, embertömegeket préselő marhavagonokról, soknyelvű katonai körletekről, fegyverekről, vezényszavakról, a Nyitraig futó cseh légionáriusokról, választásokról, kiállításokról, átállásokról... majd a kézlegyintés, és a mindig örömmel teljesített felszólítás: „... gyerünk, igyunk, egy pohárral...” – A nagyszülői bölcseletet az idő múlásával megérteni is alig, fölülmúlni egyáltalán nem tudom. Noha szakadatlanul érzem, hogy a számomra meghitt történetek mélyén megfektésre érdemes titok lappang, ám, ennek föltárásához az elmúlt harminc év politikai tapasztalata nem nyújt elég jártasságot. Próbára kellett hát ismét tennem – különösen a közeli hónapok nemzeti korszakváltásához érkezve – a nagyapai vigyázó gondolatot: a politika igaz természetének megismerésével, harmincéves politikai emlékezetem vázolásával.

A POLITIKA TERMÉSZETE

A politika általában érdekformálás, melynek során az ember akarata mutatkozik a maga bonyolult összefüggéseiben... A politika konkrétan a társadalmasult ember éles körme, ragadozó fogazata, érzékeny szaglása, puha járása, rejtő színe, nyers erejének czernyi alakváltozata. Eligazítónk, irányjelzőnk a társadalom érdekdzsungelében, létezésünk biztonságának sajátos garanciája. Aki nem politizál kiszolgáltatott, védtelen. A politika az egyéni szándékok tömegesítője, erőkoncentráció, a szolidaritás létrejöttének e s z k ö z e . Az így létrejövő – és a társadalmak életét meghatározó – tömegmozgások hajtóenergiáját az egyéni ambíciók szakadatlan újratermelése biztosítja. Ehhez a politikai mechanizmusok működőképessége szükséges: az egyéni érdekek szelektálása, csoportosítása, majd együttműködése. Ebben a folyamatban valószínűleg meg a politika lényegi funkciója – az érdekranszformáció.

A politikai kultúra minősíti, hogy a létrejövő tömegeket milyen formában, milyen keretek között, milyen következménnyel jelentkezhet és gyakorolhat hatást az adott társadalomban. Az a társadalom, ahol a politizálás bármely oknál fogva korlátozott, érdektorlódás miatt súlyos működési zavarokkal küzd, infarktosus állapotba kerül. A diktatúrák, az elnyomás fojtó mechanizmusai éppen az érdekranszformáció útját zárják el, természetesen csak ideiglenesen. Így az egyéni érdekek, a megállíthatatlanul termelődő érdekkonfliktusok drámai társadalmi robbanással hatnak a folyamatokra – amint ezt például a magyar történelem gazdag példatára bizonyítja 1988-ig. Más esetekben a társadalmi feszültség az egyéni, vagy rétegproblémák világába

zsgorodik. Az ilyen érdekartikuláció szinte teljesen hiábavaló, majdhogynem deviáns jellegű, átmenetileg elnyomható, tömeghatása elenyésző.

Kevés jobb példa van erre, mint a kisebbségi magyarság kérdése a Kádár-korszakban. Szép volt, igaz volt Illyés és követőinek érdekükben hangoztatott véleménynyilvánítása, kiállása – a hatvanas évektől szinte folyamatosan a Tiszatáj 1986-os szerkesztőség-leváltásáig –, mégis megmaradt a probléma „értelmiségi belügynek”.

A román politika évtizedek óta jól ismert brutalitásán túl a Romániából menekülők áradata és a nemzetiségek iránt mindvégig érzéketlen hatalmi garnitúra elsöprése kellett a feszültségek tömegesítéséhez: amit Tabajdi Csaba és Szokai Imre emlékezetes tanulmánya, majd Szűrös Mátyás Rádió Napló-beli politikai auktaktja jelzett, hogy azután a kérdéskör végre kormányzati szintre kerüljön. Csak ekkor gyakorolhatott hatást a határokon túli magyarok problémája – és hazai képviselői – a nemzeti kül- és belpolitikára.

Szerencsésebb helyzetben az érdektanszformáció létrejöhet a demokratikus politikai rendszerek regulációjában. Am a célszerűség és hasznosság megvalósításával párhuzamosan sokszor megdöbbenő a demokratikus technikák ridegsége. A legkifinomultabb demokratikus berendezkedések bizonyítják, hogy a politikai érdekérvényesítés kemény küzdelem, melynek egy biztos áldozata van: a személyiség. Ennek az állításnak csak látszólag mond ellent, hogy kevés olyan politikai-társadalmi lávakitörést ismerünk a világtörténelemben, melynek élén, eszmei megtestesítésben ne lenne döntő a személyiség szerepe Jézustól Kossuthig. Minden rebellió, minden érdektektonika mélyén ott dolgoznak a személyiségek, ám mozgalmuk politikai erővé válásával és megerősödésével kíméletlenül feloldódnak a praxis hígítójában. Az előbbi példánál maradva: az egyház fegyelmezett hierarchiájában épp úgy, mint a másik esetben a duális monarchia délibábos világában. A politika az egyéniségből tömegeset formál, és csak a tömegeset méltányolja hosszabb távon az egyéniségből. Mert a politikai akarata mindennapi életben lejátszódó széles körű elfogadása feltételezi ezt az áldozatot: *az egyéniség fokozatos közbelyesítését.* Egvébként nem lenne érthető, miért a közérosztályok mintaátllaga lesz a demokráciák sikeres politikusa, miért oly diadalt arató egy elnöki mosoly Amerikában, ahol az egyéniség a politika számára érdektelen, rosszabb esetben zavaró. Tanulságos, hogy a vietnami háború árnyékában, a legnagyobb belpolitikai válságot az egyéniségáhitás olyan szimbólumai okozták, mint a farmernadrág, a torzonborz haj- és szakálldöbbenetek, az elhelyezett virágdíszek vagy az angolszáz gyökerű énekes beategyüttesek. Az amerikai politikai rendszer dicséretére legyen mondva, hogy sikerrel szabadította föl és csiszolta össze ezt az egyéniségrajongó nemzedéket; hiszen ők azok, akik ma a technológiai átalakulásban, az életmód formálásában a világ jó része számára követhetetlen tempót valósítanak meg. Noha a nagy metamorfózisban farmernadrágos indulatok, szakállas próféták, hatvannyolcás tüzek komformizálódtak, és hamvadtak el, borotválkoztak meg a kameraman-idomárok akarata szerint a televíziózás áldozati oltárán – kielégítve a tömegigénvek sematikus és féktelen mohóságát. Am ez az áldozat a közösség javára hasznosította az elrugaszkodó formákat és individuális törekvéseket, a társadalmi méretű többlet termeléséhez szükséges energia kifogvhatatlan sugárzásával. *Ez a politika személyiségáldozatának az értelme.* Így, ebben a folyamatban jön létre az emberi viszonyok aktivizálásának kifinomult rendszere: a politikai mechanizmusok egésze. – Életvezetési biztonságot, kiegyensúlyozott köz- és

magánéletet, gazdasági virágzást és kulturális sokszínűséget kap cserébe a politizáló polgár.

POLITIKAKÉPEINK – KÖZELMÚLTUNKBÓL

A társadalomba tagoló politikai viszonyok személyes élményeinek földézése, a mulandóság könyörtelenségével dacoló hangulatok ismételt átélése az, amire írásunkban vállalkozhatunk. Harminc év politikai leltárából nehéz eldönteni mi kerüljön lomtárba és mit érdemes viselkedésünkben, szokásainkban, kapcsolatainkban, értékeinkben, életvitelünkben megőrizni. A diktátúra színváltásainak évtizedei többdimenzióssá formálták politikai viszonyainkat, a politizálás terheit. Politikaképek békés egymás mellett élése épp úgy jellemző volt, mint az évtizedekig kibékíthetetlen ellentétek halálos komolysága. Voltak, akik nem tudtak itthon politizálni három évtizeden át, voltak, akik nem akartak. Mások azt hitték, hogy politizálnak. Generációt kapcsolt egybe a politikán kívüli aktivitás: sok lelkesedéssel, civil kurázsival, káderpukkasztással, de elképesztően kevés társadalomformáló eredménnyel. Mindezekkel együtt döbbenetes a tény: mára a politika tagadására és annak csődjére egy válasza van az ébredő társadalomnak; irtózat mindentől, ami a kompromittált politikával összefüggésbe hozható. Irtózat és félelem. Ez a nemzedékek kötőszövetébe ágyazódott félelem immár létállapot. Tehát, nem nap mint nap tudatosuló, felszerkenő élményanyag, de életformát, politikai magatartást meghatározó mentalitás, véleményalkotás.

★

A stílussá rendeződött félelem forrása az 1956/57. évi restauráció rémtetteiből ered. Az utóbb nyilvánosságra kerülő adatok bizonyítéka szerint, történelmi összehasonlításban is példátlanul kegyetlen pufajkásterror győgyíthatatlan sérülésekkel indította útjára az új hatalmat. Az áldozatok megriázó „feltámadása” napjainkban döbbenetes hatású. A családi rejtékhelyekre visszaszoruló 56-os emlékezet a kimondhatatlanság tilalmától szabadulva szinte elviselhetetlen katarzissal rázta meg pangó társadalmunkat. Hiszen az eseményekben részt vett nemzedék vagy külföldre menekült – ezért szakadtak meg kapcsolatai a következő generációkkal –, az itthon maradottak pedig valójában nem politizáltak. Többé-kevésbé mindenki örült annak, hogy a megtorlásokból kimaradt. Így az 56-os törésvonal mentén szakadék képződött. Nem csupán az események megítélésében, de a nemzedékek folytonosságában is. Az egyre erősebben ellenforradalmat harsogó hivatalos politika azonosulása helyett csak az igazság kollektív elhallgatását kapta a társadalomtól – amely, ezért felmérhetetlen árat fizetett erkölcsi roncsolódásban, a nemzeti tudat benuultságában, a bizalom és a hit kötőanyagainak szétporladásában. A fokozatos szétesés kórokozói elleni átfogó támadás Pozsgai Imre irtózatot erejű „népfelkelést” bejelentő rádiónyilatkozatával indult – a nemzet számára visszafordíthatatlanná téve a megtisztulást –, majd győzelmissé lett Nagy Imre és társai temetésén. Nem könnyű felfogni, de harminc év tényleges veszteségeinek a felszámolását kezdhettük meg ettől a naptól.

Az elvesztegetett évtizedeknek a mai harmincasok-negyvenesek az igazi vesztesei: a *minthapolitizálók*. A szubkulturális azonosságfitoktatásukkal apáik-tanáraik idegrendszerét borzoló, az immár visszavonhatatlanul keleti tömbbé merevedő régióban születő, iskolába járó és felnőtté váló, trabantos-

moszkvicsos perspektíváért önkizsákmányolók nemzedéke. Ők a *jelbeszéd* nagy generációja. Ezek a korosztályok már a Varsói Szerződés határain belül születtek. Az ő számukra a szülők értékei és normái a hivatalos és iskolai ideológia nézőpontjából károsnak minősültek, míg a *propagandisztikus értékvilág mindennapi bitelesítése elmaradt*. Élelmet és ruhát tudott ugyan biztosítani nekik a társadalom, de ezen túl elárvult magány lett természetes állapotuk. Kifosztott, megbecstelenített értékraktárak, pocsolyává zavarosodó erkölcsi káosz, hit nélküli mindennapok, kiskertekbe és Trabantokba töpördött távlatok között lett mind magányosabb, mind önmagára utaltabb, ám önmagát megszervezni képtelen, a *jelet* választók generációja. Apáink politikai süketnémasága után ez a jelválasztás elemi igény volt, az önazonosság egyetlen formalizált, nyilvánosan is működő mechanizmusa. A Bródy János költői csillagjárásához igazodó jeladásra, gesztusáradatra, koncertről-koncertre megfogalmazott üzenetekre volt lehetősége ennek a politikától eltiltott fiataloknak. Minden választás az állásfoglalás érvényével történt. Az Illés- és Omega-rajongók, majd az „Új Metro-klub” hívei között véget nem érő csatározás dúlt a középiskolákban. A látványos vetélkedések nemzedéket összekapcsoló hatása egyszerűen erőt adott. A fülcimpára nőtt hajtincsekért kapott osztályfőnöki pofonokat, pajeszcibálást, a főtereken elégők mártírtudatával viseltük, pofozóinkban a mindenkori zsarnokhatalmat látva és megvetve. Csöves farmerjaink, a lányok miniszoknyái, Lennon gombafejét utánzó frizuráink, hegyes orrú cipőink versengése, a „Rádió Luxembourg” slágerlistájának dúdolása, az „Úton” című Kerouac-regény parkbéli hangos olvasása, a lengyelországi tengerpartig táguló világ autóstoppos meghódítása, a sopoti és tabáni fesztiválok „kis amerikája”, egyáltalán az angolszász eredetű ifjúsági lázadás jelnyagának mind mohóbb átvétele életre szóló hatású volt.

Ha ezekben az években valahol elhatározták volna az angol nyelv iskolai tanítását, mára perfekt világnyelvbeszélő milliók állnának nyugodtan a szerkezetváltás technológiai és átképzési kihívásai előtt, biztosabb esélyt nyújtva a népek az európai „átszállásra”. De nem jutott eszébe a korabeli oktatási felelősöknek, hogy kihasználják a praktikus és nagy kulturájú világnyelv itthoni népszerűségét. Nem érzékelték a főhivatalnokok azt az irigylésre méltó mohóságot sem, ahogy a hatvanas években felnőtté váló ifjúság nyitott elmével rávetette magát a Lukács-iskola marx-i köpönyegéből kirajzó szerzők és közvetítők élvonalbeli filozófiai-etikai alapműveire. És azt sem, hogy ez az új típusú értelmiség a tiltott gyümölcs örök mámorával fogyasztotta a kiátkozott tudományokat: a szociológiát, a politológiát, kibernetikát, szociálpszichológiát... Gépiratos nyersfordítású szövegek jártak kézről-kézre magánlakásokon, egyetemi előadókban, presszókban, kirándulásokon, baráti társaságban. Legendák és rémhírek keveredtek szerzőkről, csoportokról, röpiratokról, felolvasásokról. *Pezsgett a felszín alatt a generáció érett szelleme, és alkotásra, tette, bizonyításra vágyott*. Egy valamirevaló oktatáspolitikai csodát tett volna ezekben az években, a nemzedéki dinamizmus energiáinak szabadonengedésével. – ha eszébe jutott volna... De nem jutott eszébe. Viszont sok olyan eszükbe jutott a korabeli politikusoknak, mellvel a generáció gerincét szívós következetességgel szétmorzszolták. A „jelazonosság” hitével összekapcsolódó csoportok mellett/fölött az orwelli látomást felülmúló iramban és tartalommal hódított az „újbeszélül” rögzülő hatalmi taktikázás. Az MHSZ, KISZ, PB, VB, PTO, POLFŐ TUDSZOC, POLGAZ, TÖRTMAT, MŰVESZT, HNF, MKK, BRFK, AGITPROP... új fogalmait, a velük leírt és meghatározott világot már csak az „újbeszélők” értették. A „jelbeszélők” szinte

semmit nem tudtak az „újbeszélül” kommunikálók komfortabb, szalonképebb gyülekezetéről, amíg ez fordítva már nem volt igaz. 1988-ig ez a kapcsolat meglehetősen egyirányú volt, noha az egymást keresztező mobilizáció szinte elképzelhetetlen. Az újbeszélők változatos módszerekkel, de szívósan ellenőrizték a jelbeszélőket. Módszereikre a „tűrészhatárok” taktikai tologatása volt a jellemző, amivel tökéletesen áttekinthetetlené tették a küzdőteret a londoni útjáról hazatérő Illésék letiltástól a Tiszatáj szerkesztőségének látványosan visszatetsző lefejezéséig.

Eközben ezernyi tiltás, ezernyi egyeztetés, ezernyi telefon, ezernyi megtévesztés, gerincmorzsoló intrika... Ez a világ ilyen egyszerűen működött. Egészen 1972. március 15-ig, amely 1956 után, az első korszakhatárt jelző dátum. Ahhoz, hogy a „jelbeszéd” nemzedékének sorsát, politikai viszonyulását világosabban lássuk, pontosan kell bemérni ennek a napnak a jelentőségét.

A Kossuth-nóták és nemzeti színek jeleit választó néhány ezres fiatal segrégés ezen a napon megtapasztalhatta a spontán tömegmegmozdulás mámorcsiráját és a hatalom nyers erőszakát. A Nemzeti Múzeumtól induló esti felvonulók számára szemtágitó volt az Astoriánál, a Vigadó téren, a Petőfi-szobornál, a Mátyás-templomnál, a Bem-szobornál és a lassan-lassan minden utcáskon megnyilvánuló rendőri kegyetlenség. Ez a leplezetlen szadizmus, a trágár szavak, megalázó pofonok, a gumibotok ütlege döbbenetes volt a még tanuló, múlttalan nemzedéknek. A családi sottogásokból, rokon levelekből előkandikáló félelem hirtelen testet öltött. Noha a feltűnően nagy erővel megjelenő rendőralakulatok néhány óra alatt brutálisan kiverték a felvonulók-ból az utcai megmozdulás máshoz nem hasonlítható összetartozás-tudatát, a beavatás megtörtént. Sokan, akik látták a kipirult arccal himnuszt éneklő lányok és fiúk rendőrautóba, orvul használt mentőautóba tuszkolását, az éjszaka haza nem térő gyerekek szüleinek rémülettől riadt tekintetét, majd hallhatták a hamarosan disszidáló, rövid ideig fogságba kényszerített Kossuth-nótázók börtönbeszámolóját egyszerűen nem hittek többé a dalok és ibolyacsokrok rendőrfegyvert legyőző romantikájában. Mások ezen, a számukra igazán először igazi március 15-én egy életre fülükbe vészték, lelkükbe zárták a szájbavertek, a kokárdájuktól megfosztottak, a tüdön gumibotozottak, a meg rugdosottak fájdalmas jajgatását, dacos, majd megtört tekintetét. Ők is döntöttek: a hatalom ellen minden áron.

A pályáivék nagy váltója ez a korán eltiport forradalmi emléknep: a hatalmi komfort fokozataitól a nyíltan vállalt ellenzékiesség 1972. március 15-én, a jelbeszéd generációjának politikaképe darabokra tört, és a mai választási lehetőségek minden csirája ott kelt életre. Ám a választott jelek közben megfakultak, a létező cselekvési kínálat kiméletlensége, voluntarizmusa fokozatosan arctalanná, minimál fogyasztóvá, egoistává tette a veszteseket. *Mert veszített ez a generáció 1972-ben, noha esélye sem volt a győzelemre.* Gondoljunk el egy népstadionbeli „Erdély-koncertet” mondjuk 1972/74-ben, a fokozatosan kiépülő civil társadalom millió szereplehetőségét, a kisvállalkozások monopóliumrobbantó dinamizmusát, a művészeti, tudományos és gazdasági életben egyaránt, hogy a plurális politikai intézmények utópiáját már ne is említsük. E tényleges és végleg elvesztett cselekvési aktivitás helyett észrevétlenül ráültek a jelelhagyókat a „reformhintalóra”. Tagadhatatlan, hogy a társadalom jó része szívesen elfogadta ezt a játékot a reform retorika és a konzervatív kényelem valósága között. Majd lassan, csepegtetve jöttek a lazítások a mosolygva gyámkodó kultúrpolitika jótékony gesztusaiban: vidéki színházakba eldugott bemutatók, a szűk körben terjesztett kiadványok, a zárt beiskolázású tanszékek, a kís példányszámban kiadott és majdnem kiadott köny-

vek körüli botrányok, az irodalmi lapok szekértáborai közötti villongások, az ország értelmiségét megmozgató hetilap-viták, álviták, a dobozba zárt filmek és lehallgatott anketók, a megtúrt koncertek és néma „fehér lemezek”...

Európai vonások jelentek meg közéletünkben, egyre artikuláltabb lett a másképpengondolkodás kórusa. Úgy tűnt, sok minden rendeződött. A „nagy öregek” együtt mosolyogtak a hatalmi Olympos csúcsain a fegyverkovácsokkal, a fiatalok és közép generációk – néhány tabu kérdést leszámítva – szabadon írhattak, járhattak, kelhettek, egy néhány tizfős társaságot leszámítva. Odáig is eljutottunk, hogy mérvadó, értékmérő lett a hazai tudományos és művészeti közélet. Rangot jelentett egy-egy színházi siker, egy folyóiratközlés, egy kiadott könyv, egy kutatási megbízás. – Hatalmas előnye ez a mai Magyarországnak: nem kell mindent előről kezdeni, vannak az elmúlt harminc évből is viszonyítási lehetőségeink, mint intézményekben, mint közéleti szereplőkben...

Egyszóval már-már jól esett a mezőny minden játékosának – kivált nemzetközi, jelesül kelet-európai összehasonlításban – ez a hintalovazás vágy és valóság, liberalizmus és paternalista diktatúra, kivívott szabadság és engedélyezett játéktér között: egészen 1988-ig. Mert ekkor vált világossá majd tízmilliónyi honfitársunk előtt, az a gyermeki igazság, miszerint: „a hintaló akárhogy ló, nem száguldó, csak ringató”.

Döbbenetes hatású a húszéves helybenjárás fölismerése. Az őrzőket, a tisztességüket megóvó beletörődőket és a cinikus kollaboránsokat egyaránt nehéz kihívás elé állította néhány hónapos demokráciánk drámai feladványa. A hirtelen jött világosságban újra ismerkedünk: hogyan tovább? Nem nagyon tudnak egymással mit kezdeni a hajdan jelet választók napjaink valós politikai küzdőterén. Igazából nem ellenség az „ellenség”, és sokszor gyanús az új barát. Sok az egymásra mutogatás, az „én már akkor is megmondtam” kufárkodás, a csörtetés, a stílust vesztett erőlködés. Ennek a nem sok reményre jogosító várakozó helyzetnek egészen sajátos bizonytalanságot ad a nemzedékek közötti politikai, kommunikációs, kulturális megszakítottság. Így az új generáció, a mai tizen-húszon évesek minden korábbitól eltérő politikai érzésvilággal, képzetekkel, cselekvési vágyval lépnek porondra. A jelbeszéd nemzedéke mindenért tudott lelkesedni, ami a tiltások határait ostromolta: a nemzeti érzésért, az angolszász kultúrhatásokért, a látványos káderpukkasztásért, az együvértartozás változatos formáiért.

A „mai fiatalok” egyszerűen fásultak. A depolitizáltság és a nyers indulatkitörések határa között figyel és hallgat, esetleg kezeit az égnek lendítve csápol extázisig. Unottak. Ők a „hallgatag nemzedék”. Számukra az apák és nagypapák egyszerűen cikisek. Handabandázás a családi asztaloknál, acsarkodás, mellveregetés, frázispuffogatás, igazi és hamis hősködés két és fél millió Hány Jánossal és közben a sanda előnyszerzés, korai részesség, agyonunt szülői marakodás, zsákutcás életminták... Ebbe az egészbe megcsömörlöttek. Nincs tétje semminek, nincsenek küzdelmeik, nincsenek számukra kitapintható erővonalak, nincs sérelmük, nem őriz emlékezetük kollektív megbántást. Terhes minden színlelés és fölös a pátoz körökben. Érdekeik praktikusak, nem politikai, de racionális célok vezérlik cselekedeteiket. Öltözködés, kocsi, valutázás, diszkó, szolid, de jó színvonalú fogvasztás, mértéktartó tanulás és munka. Tudatukban a nemzeti érzület dögunalmas történelemórák szerencsésen zsugorodó emléke csupán, szüleiktől nem kaptak zavaró „második értékrendet”, így nincs ami mezzavarja ezt a lemondó felejtést. A politika, a társadalom, a demokrácia, a kultúra annyit sem érnek kifejezőesszégény be-

szélgetéseiken, mint egy új farmertípus. Semmi duma, fölösleges szemfényvesztés, őket már ne vágja át senki. Munkájuknak nem értelmét, hanem a hasznát keresik, s mivel nem nagyon találják, ezért zömében életuntak. Nem látják értelmét a nagy erőfeszítéseknek, hisz' valljuk meg: ilyen lakásarak, ilyen életkezdési feltételek, ilyen sok nyilvánosan beismert hazudozás, ilyen fülsértő hatalmi birkózás káoszában nem is nagyon van értelme a túlbuzgalomnak. Ezt ők nem titkolják, mint ahogy nem is követelőznek, nem gyújtanak gyertyát izzó koncerteken, de nem is kívánnak különösebben lendíteni az ország sorsán, melyhez dokumentumok szerint nem sok közük van. Ellentétben például Euroamerika generációs párhuzamával, e térségben a kortárs korosztály lankadatlan szorgalommal, szinte koravén racionalizmussal ott nyúzsog a tőzsdéken, a programozótermek és kutatóintézetek sci-fi hangulatú technológiai csúcsein, a teljesítőképes kisvállalkozásokban, vagyis mindenhol, ahol a belátható és elérhető haszon érdekében tenni lehet. Ez a fiatalság már nem vonul ki virágokkal a társadalomból, nem hajszolja a modern kor posztromantikus kábulatait, nem akarja megbotránkoztatni egy jól cső Berger-húgyozással a világot, nem. Ők a fejlett világ „szürke kistökései”, akik emberi képességeik specializált legjavát adják a piacnak, hogy az a fogyasztás maximumát biztosítsa cserébe érte. Az üzlet megkötetett itt a földön és létrejött minden idők legteljesítőképebb paradoxona: a fiatalok konzervatívizmusa, a szakértő demokraták világméretekben írgyelt birodalma.

Vajon mindezzel ellentétben mi vár a mi „hallgatag nemzedékünkre” egy általános társadalmi válság valóságában, a kiúttalanság motiválta „minden mindegy” életérzéssel? Mi lesz, ha az értelmes cselekvési lehetőségek híján egyszerűen a demagógia, a nyers erőszak, a primitív előnyhöz jutás hamis motivációja lendíti ki őket fásultságukból? Elképesztő anarchia és pusztítás következhet akkor, nem is történelmi előzmény nélkül. Mostani, átmeneti korszakunk után azé a politikáé a győzelem, amely ezzel a generációval a lelkesedés értelmét újra elhíttetni tudja, ezért cselekedtetni lesz képes őket.

Az elmúlt harminc év a különféle politikaképek egymásmellettségét alakította ki hazánkban. Nem volt és nincs is köztük béke. Generációk, nemzedékek élnek itt e hazában, egymástól messze került tudattal, tapasztalatokkal, érzésekkel, lélekkel. Meglehető, hogy ugyanazon térben átfoghatatlan távolságok alakulhatnak ki nemzedékek, csoportok között. Elgondolkodtató, hogy egy mai videodiszkós gyereknek, mennyire semmitmondó a nagyszülői, vagy akár a szülői emlékezet. Mégis, akik e folyamatok részesei, elemzői lehettünk, képesek vagyunk és voltunk a hovatartozás elkülönítésére 1988-ig.

Monor, Lakitelek, majd a budapesti MSZMP-értekezlet olyan energiákat szabadított föl, melyek hatására földcsuszamláshoz hasonló mozgások temették maguk alá a korábbi politikai tájat. Minden megváltozott. Új szereplők, új színterek, új közösségek, új kapcsolatok tarkítják napról-napra terjedően hazánk politikai térképét. Ismerkedünk. Egymással és magunkkal egyaránt. Visszonyítási pontokat, értékeléseket, kapcsolatépítéseket indítunk, ítéleteket, előítéleteket, szélsőségeket utasítunk vissza, sebeket kapunk és adunk egyaránt, élvezzük a politikacsinalás nyilvános lehetőségét. Megindultunk egy olyan társadalmi állapotba, melynek végigjárása után talán képesek leszünk a társadalom demokratikus szervezésének a gyakorlatára.

A FŐLITKA MEGDICSŐÜL

A diktatúra visszavonulásának kísérőjelensége a politika megdicsőülése. A szabadság első fuvallatai ritka termékeny légkört hoznak a politikai vitali-

tásra. Politikai áramlatok, szerveződések, közösségek tűnnek fel a színtéren – jelentkezési skálájuk szinte bemérhetetlen. Tipikus jelensége ennek a szakasz-
nak a személyiségek politikavállalása. Elég ha ennek érzékeltetésére Lukács
György 46-os szereplését, vagy akár Csoóri Sándor 88-as szerepvállalásait
említem. A kivételes egyéniségek politikaképviselője ezekben a zavaros hó-
napokban nélkülözhetetlen, eligazodást segítő jelenlét. Az ilyen formátumú al-
kotók közfellelése a történelmi pillanat szükséges velejárója. Meg kell ezt ten-
niük a hitelük miatt, de visszavonulásuk a hitelképesség megőrzéséhez épp
úgy szükségszerű. A politika megdicsőülésének másik, kevésbé vonzó kísérő
jelensége a politikai dicsekvés, a talmi csillogás hajszolása, a propaganda
hullámvoglása. Ezek a kalandorok jelölik valószínűleg az átalakulás idő-
szakának még elviselhető szélsőséges törekvéseit, a diktatúra visszavonulá-
sának sokkhatásából következő szakadékperemeinek távolságát. Igazából
nincs elfogadott magyarázatunk a szélsőségeket okozó motívumok, a hajtóerők
forrásvidékének feltárásakor. A diktatúrában elhallgatott irányzatok és kép-
viselőik természetesen messzebb sodródnak, mint az új helyzetben szólásra
jelentkezők. Más a mondanivalója annak, aki építő hittel és felelősséggel
indul ma politikai csatákba, és máshogy szól, akit az elmúlt harminc év szen-
vedélyes elutasítása, történelmi igényű eltörlése vezérel. Ezek a tünetek a
korábbi elfojtások természetes következményei. A nem is oly rég ellenőriz-
hetetlen politikai-hatalmi mozgások szembekötődésije után most derül ki, hogy
a hetvenes évek elejétől rendszeres kulturális botrányok, betiltások, szerkesz-
tőségek menesztése mögött a politika tényleges küzdőteréből kitiltott érdekek,
érdeknyalábok erősödtek.

A kádári harminc év egyik széles körűen elismert pozitívuma, hogy ezeket
a csoportokat elviselte a hivatalos nyilvánosság „alatt”, és szervezkedésüket,
együvértározásukat nem zúzta szét a diktatúrák egyébként közismert eszkö-
zeivel. Így azután a 88-as pártétekezletet követő hónapokban szinte „kész
gárdák” népesíthették be az ellenzéki törekvéseket – hatalmas munkát végez-
ve máig is a politikai anómiában vegetáló társadalmunk öntudatra ébresz-
tésében.

A diktatúra összeomlását követő időszak politikai dinamikájának hű tükré
az újságospavilonok kirakataiban van. Szédítően gazdag életkedv. Politikai
napilapok, független folyóiratok, erotika, krimi, rehabilitációs kiskönyvek.
Mindszenty és hölgy-pornosztár békésen fekszik egymás mellett az aluljá-
róban. . .

Ez idáig egyedül itt győzött a világnézetek és politikai szerveződések nagy
koalíciója. Alig néhány éve még a szerkesztő állásába került egy nem kívá-
natos tanulmány, szerző, gondolat, mondat, utalás, téma közlése. Buzgó ide-
ológusok ültek reggeli kávéjuk mellett, és kezüket telefonjukon tartva mani-
pulálták a szerkesztőségeket a három „T” szocialista művelődéspolitikáját „ve-
zéreelve”. . . Istenem!

A történelem ritka pillanata, ahogy népünk fegyverek helyett lapok sokszí-
nűségével vívja meg az átalakulás harcát, ahogy a szabadon lélegző újságok
erejétől inkvizítorok, *tiltók, tüzők, és támogatók* sokasága megsemmisül, fel-
oldva vagy éppen átalakul. Ezért sokak számára meglepő, hogy ez az egész
konstrukció ilyen erőtlén volt. Hihetetlen. Amint feltáruznak a hajdan rejtett
hadállások, a mára elhagyott irodák, a kihült telefonokkal, a szemébe silá-
nyult jelentéskötegekkel, feljegyzéshalmokkal. . . Nem csodálkozhat senki ezek
között lapozgatva az indulatok és politikai feszültségek szélsőségein. Vegyük
még ehhez, hogy a magyar politikai hagyományoktól nem is idegen a bün-

bakképzés, az előítélet-duzzasztás, a hübelebalázsos nagyotakarás. Ezért nem is kell meglepődni a politikai pluralizmusunk egyik legszenbetünőbb sajátosságán, hogy egyelőre ki nem állja a *pluralizmust*. Ezt jó néhány hónap alatt ismét bebizonyítottuk. Itt nem csupán a kommunistákat számuzni akaró primitív indulatokra gondolok, bár önmagában ez is az elmúlt évtizedek természetes következménye. A magunk mögött hagyott hónapok politikai azonosságkrízisének egy általánosabb következményét, az indulatoktól tutótt politikai önigazolás és „igazolás” mindennapi kinlódásait tartom figyelemzeteknek. A „ki mondta meg előbb”... típusú vetélkedések, a „csak végeztem a dolgomat...” önfelmentő, új trónoknak hajbókoló felelősségelhárítás, az „én már akkor meg mondtam...” bekezdéssel induló prófétaindulatok, a „még nekünk sem volt fogalmunk az egészről...”-szerű kádermentséggel együtt olyan tünetegyüttes, mely tartósítja a félelem kötőanyagát kapcsolatainkban, megalázza demokráciánk hétköznapjait.

Közben sokasodnak az „új bírúk”, akik gátlástalanul ítélnék elevenek és holtak felett, a szókimondásról, az erkölcsről, a kollaborálásról, nehezen viselhető feszültségekkel terhelve a társadalom roncsolt idegrendszerét.

A POLITIKA VISSZAVÉTELE

A magas láz megviseli a szervezetet, ugyanakkor jelzi a szervezet betegségét. A cél soha nem lehet a láz fokozása, csak a betegség okának, okainak megszüntetése. Vagyis a politika hazai lobogása nem csak a demokráciatörekvések megdicsőülése, de egy beteg társadalom lázgörbéjének meredek felfutása is. A politikának mielőbb – sőt a szabad választások után biztosan – azzá kell lennie, amire a demokráciák sikerrel alkalmazzák: az elviselhető emberi együttélés eszközének. Nem érdemes, de nem is szabad kizárni a posztdiktatórikus időszak személyeskedésen alapuló, indulatvírusokkal fertőzött egyénieskedését, petárdapufogatását. A politizálás lehetőségének birtokában a *politika visszavételének folyamatában* társadalmunk megtanulja kezelni ezeket a szélsőségeket, hozzásegítve népünket a történelmi erőpróbán immár kedvező vizsgát tett demokratikus szerveződések sikerélményéhez, az európai folyamatokhoz történő csatlakozáshoz. Annyi sok Európa-definíció, ragyogó történelmi elemzés után ezúttal inkább a hétköznapi életünkbe ágyazott apró követelmények tudatosítását érzem fontosnak a sikeres „csatlakozásra”. Ilyenekre gondolok, hogy tanuljunk minél sürgősebben nyelveket, mert siralmas ez az európai külsejű, mutogató barbárságunk, nyelvi bezártágunk, kommunikációs analfabétaságunk. Legyünk türelmesek egymással, érzékeljük önmagunk létezésén túl embertársaink gondjait, örömeit, szeretetét, konfliktusait. Szokjunk hozzá nagyvárosainkhoz, lakjuk be községeinket, tereinket, közintézményeinket... Legyünk otthon hazánkban, legyen a miénk az ország... Legyünk érdekelték abban, hogy munkánkat pontosan, jobban, emberi odaadással végezzük, magunk és közösségeink hasznára. Ha ez tulajdonreform feltételez, akkor legyen tulajdonreform, ha ez sok ezer lebzselő bürokrata munkanélküliségével, sok-sok önigazoló intézmény elsöprésével jár, akkor tegye meg társadalmunk ezt a sebészi beavatkozást, mert előbb-utóbb úgyis meg kell tennünk. Ahhoz, hogy az elmúlt negyven esztendőben kifejlődött maffiákkal, a látnok Bulgakov „végzetes tolvajaival” az autóértékesítéstől, a mezőgazdasági lánckereskedelmen keresztül a külkereskedők szívós hálózatáig bezáróan – a társadalom sikeresen vegye fel a harcot, a *politika visszavétele* szükséges. Így leszünk képesek a demokrácia követelmé-

nyeinek megvalósítására, a hatalmi egyensúlyra, a nyilvánosság és a politikai ellenpontok társadalmi ellenőrzésére, a népet érintő döntések sikeres befolyásolására. Ez a visszavétel adhatja meg a magyar népnek az erkölcsi biztonságot, a hitet, a bátorságot a szembefordulásra, a varható kritikus időszakok átélésére. Ez a gyakorlati út a pártmonopolium után a gazdasági-igazgatási-újraelosztási monopóliumok tényleges felszámolásához vezet, hogy megvalósulhasson a versenyben tisztuló termelés mellett az eredményes és emberi méltóságon alapuló haszonélvezet.

A politika visszavételével kibontakozó demokrácia a gazdaság működőképességéhez nélkülözhetetlen, az indítómotor és a gyújtószikra funkcióját egyaránt betölti a munkamegosztás minden színterén.

A politika segédletével a teljes életre törekvő ember a „kedvező életfeltételek” kiaknázásáért és megteremtéséért él majd a mindennapokban, lehetőleg minél jobban. Értelmet kapnak a reggelek, a munkaidő, a politikai akaratnyilvánítás, épp úgy, mint a viselkedés, a ruházkodás, az élethosszabbító táplálkozás, az egészség megőrzése, az előbbre-többre jutáshoz nélkülözhetetlen műveltséggyarapítás, az egymás megbecsüléséből fakadó társadalmi szolidaritás, a világnézetek, hitek és programok azonosságának kiteljesedése, szabad aramlásuk humánenergiáinak felszabadulása. Összekapcsolódnak a mindennapok ebben a politikacsinalásban a történelmi lehetőséggel. A hétköznapiak 24 órája szinkronba került népünk történelmi időszámításával.

Ez a tétje, új, demokratikus önépítkezésünknek. Ezért megdöbbentő a demokratikus választásokon hatalomra jutottak gyakori amatőrizmusa, kisszerű „pozíció-újraelosztása”. Felelőségüket növelje, hogy a bennük való csalódás e tizenötmillió népköztárs erkölcsi megsemmisüléséhez vezethet!

Az elmúlt harminc év politikai történéseit szemlélő „időszociográfiánk” végére értünk. A politikaképekbe kikristályosodó és konfliktusainkban letisztuló emberi viszonyokat gyűjtöttük össze a múlt tisztázásának és a jövő tisztább látásának a reményében.

A politika természetét vizsgálva láttuk, hogy sikeres politikai gyakorlat személyiségáldozatot követel, ám ezért cserébe társadalomgazdagító energiák szabadulnak fel. A mögöttünk hagyott – valójában szeretetreméltó – évtizedek fontos tanulsága, hogy a politika hiánya viszont olyan áldozatot követel, mely a társadalom együttélésének minden formáját veszélyezteti.

A politika visszavétele népünk számára létfontosságú. Sorsformáló hétköznapijainkban ki-ki végezheti a maga dolgát ám ennek értelmét a politikai aktivitás garantálja. Ezért és most érthető meg igazán a nyitó gondolatsorban idézett nagyapai bölcsesség, hogy bizony a politika tényleg nem fontos, de azért oda kell végre figyelni, nehogy még egyszer becsaphassanak.

Lukács György trónfosztása?

(A szegedi Lukács-konferenciáról)

Az Ész trónfosztása címet viseli az egyetlen igazán nagyformátumú „keleti” marxista filozófusnak tartott Lukács György máig sokat vitatott könyve. A lukácsi örökség kisajátítására törekvő politikai rendszer lassú, de biztos bomlása már régóta sejtetni engedte, hogy a trónfosztás előbb-utóbb magát a mű szerzőjét is utóléri. Várható volt, hogy a filozófus értékelése fordulatot vesz, hiszen Lukács (potenciális) kritikusaiknak elhallgattatása a tudományos életből való kiszakítása egyben a *radikális kritika* illegalitásba kényszerítését is jelentette. Az ideológiai elfojtás megszűnésével azonban a filozófia iránt érdeklődő szélesebb közönség is szembesülhetett Lukács munkásságának bírálatával.

Figyelmet érdemlő alkalom volt erre a *Szegedi Lukács-Kör*, fennállásának tizedik évfordulóján Szegeden megrendezett Nemzetközi Lukács György-szimpozium. A tudományos tanácskozás kuriózuma az volt, hogy az életműnek elismeréssel adózó (baloldali) Lukács-kutatók nyilvános eszmecsere keretében találkozhattak a filozófust ért tiszteletteljes, de igen határozott bírálattal.

A konferencián – melyet *Szabó Tibor*, a Lukács-Kör elnöke nyitott meg – előadást tartott az Egyesült Államokból meghívott *Tar Zoltán* (Weber és Lukács) a Lukács-tanítvány *Vajda Mihály*. (A filozófus és a politika: Heidegger és Lukács), az NSZK-ból érkezett *Werner Jung* (A mindennapi élet ontológiájához),

Bayer József (Lukács és a sztálinizmus), az olasz *Antonio Infranca* (A lukácsi munkafogalom és kapcsolata az Ontológiában), a Lukács nézeteinek dél-amerikai fogadtatásáról érkező brazil *Tanja Tonezzer*, és a szegedi *Krémer Sándor*. (A Prolegomena szabadság-konceptiója.) Nem vállalkozhatom a szimpoziumon elhangzott szakfilozófiai – s esetleg ezoterikusnak tűnő – eszmetuttatások ismertetésére, hanem a Lukács *értékelésében* bekövetkezett, számomra trónfosztásnak tűnő „paradigmaváltás” köré rendezem mondandómat.

Az elsőként előadó, *Tar Zoltán* igazán „csemegének” számító tudomány- és eszmetörténeti kutatásait ismertetve. A német szociológusfejedelem *Max Weber* és Lukács gondolatvilágának összehasonlításán keresztül az utókor által egyértelműen marxistának elkönyvelt Lukács György nézeteinek weberianus és neokantiánus gyökereire igyekezett rávilágítani.

Napjaink ideológiai szituációjában sokan vannak, akikre meghökentően hat bármiféle párhuzam vonni Lukács és Weber között, érdemes ezért megjegyeznünk, hogy Weber és a fiatal Lukács – utóbbi 1912-től 1917-ig tartó heidelbergi tartózkodásából kifolyólag – személyesen is ismerték egymást, s Weber köre szinte átszociologizálta Lukács esztétikai irányultságát. Weber hatásának súlyát tükrözi, hogy a Lukács iránt tagadhatatlanul elfogult egykori tanítvány, a marxista *Herrman István* véleménye szerint is: „A párhuzam *Max*

Weberrel szükségszerű”.¹ Ezért Tar vállalkozását mindenképp megalapozottnak tekinthetjük. Tar Zoltán Az Ész trónfosztását helyezte előtérbe, hiszen a könyv Weber-fejezete szinte magától kínálkozik egy elemzés kiindulópontjául. Tar rámutatott: Az Ész trónfosztásának – melyben Lukács azt boncolgatja, hogy a német gondolkodás, hogyan jutott el a fasizmus támogatásához és dicsőítéséhez – általános fogadtatása nagyon negatív volt.² A Weber-fejezet lesújtó kritikája ugyanis akarva-akaratlanul elősegítette a dogmatikus marxizmus támadását a szociológia, mint tudomány ellen, s ezért közvetve komolyan lefelvette Weber kelet-európai recepcióját. Míg Sartre dicsérte a könyvet, addig Adorno felháborodott,³ s mások sem fogadhatták el, hogy Lukács felelőssé tette Webert a náciizmussal. Ennek ellenére, Tar szerint, mégis kimutathatók Weber hatására utaló jegyek Lukács munkáiban.³ Mindketten elvetették, a II. Internacionálé vulgármarxizmusát. Közös volt bennük a neokantiánus ismeretelmélethez való kötődés, valamint a művészet- és irodalomszociológiai érdeklődés. Egyaránt hatott rájuk az „orosz élmény”, Dosztojevszkij és Tolsztoj világa. No és persze az etika: az erőszak használatának és jogosultságának problematikája.

Lukács esetében etikai fordulatán, Dosztojevszkij-recepcióján keresztül érthetjük meg az orosz terrorizmusához való megértő viszonyulását és az „új embertípus” kérdésének megjelenését. Lukács etikai orientációja annál is inkább érhető, mert számára a szocializmus egy *jobb és igazságosabb* társadalmat jelentett, melyhez így logikusan kapcsolódott a cél: egy *új kultúra* megteremtése. Ezért Lukács kora-

beli jövőképe, melyben a kultúra elsődleges szerepet kapott, nagyban hasonlított az ifjú Marxnak az elidegenedéséhez kapcsolódó – Tar szerint – *romantikus* képéhez.

Mivel Tar úgy véli, hogy a Lukács osztálytudat-elemzéseiből oly jól ismert „hozzárendelt tudat” tulajdonképpen weberi kategória (!), érdemes néhány sort szentelnünk a szocializmus weberi felfogására.⁴ Kortársaink szocializmusra vonatkozó elképzeléseit Max Weber a *mindennapok* valóságával szembekerülő *emocionális forradalmiságon* keresztül értelmezte, s arra a megállapításra (felismerésre) jutott, hogy a szocializmus egyre inkább a politikusok szólamaivá válik. Ezáltal nyert új funkciók nyomán a szocialista eszmék a mindennapok és a hatalom (avagy a hatalom birtoklásának legitimálása) közötti ellentmondás áthidalásában kaptak szerepet. Bár Weber elismerte az erőszak (fontos) szerepét a politikai folyamatokban, a (szocialista) forradalmat mint *megváltást*, mint *politikai erőszakon alapuló* megváltást, nem tudta elfogadni. Weber averziói azzal magyarázhatók, derült ki Tar előadásából, hogy szociológusként észlelte az *értelmiség(iek)nek* a szocialista mozgalmakban betöltött egyre növekvő szerepét, s felismerte annak (lehetséges) történelmi súlyát és következményeit. A szocialista forradalom „megváltó”, tisztító erejében reménykedő értelmiségre a forradalom egy olyan „romantikus csoda” erejével hatott, amely természetszerűleg termelte ki a hatalomért való „sóvárgásukat”. Az értelmiség mozgalmi jelenléte pedig magától értetődően vetette fel az értelmiség által gyártott osztálytudatnak a proletariátus mozgalmaiba való bevitelének, te-

hát a „hozzárendelt tudat”-nak problematikáját.

Lukács Weberhez való kötődése abban is megragadható, hogy a „totalitás” ismert elvéből kifolyólag nagyon is foglalkoztatta a mindennapi életként értelmezett „rész”-nek az „egész” nélküli vagy azzal együtt történő *demokratizálásának* kérdése.

A továbbiakban Werner Jung is kiemelte a Történelem és osztálytudat „romantikus” jellegét, levonva azt a következtetést, hogy Lukácsnak a mindennapi élettel foglalkozó kései művei, az „igazi” marxista művek. Jung azért tulajdonít nagyobb jelentőséget ezeknek a munkáknak, mert Lukács itt tárgyalja szisztemikusan azt, hogy a társadalmi objektívációk elsajátításához szükséges képességek a mindennapi életben: az így-lét és közvetlenség világában termelődnek ki. A mindennapi élet szubjektuma, azaz a gondolkodó, érző, cselekvő, babonás és ideológikus vonásokkal bíró mindennapi ember reakciói „spontán realista” reakciók.⁵

Jung úgy véli, hogy az Esztétikum sajátossága és az Ontológia az a két mű, amely a kiindulást és a túllépést jelenti Lukácsnál, a mindennapi élet tárgyalása során. Lukács azért igyekszik túllépni a mindennapi élet fenomenológiáján, hogy megragadhassa a létet, mint valódi önmagáért valót, hiszen a marxizmusban a dolgok léte jelenti a kategorikus létet. (Ez esetben a kategória fogalmán létformát kell értenünk.) Lukács megértéséhez Jung szükségesnek tartotta kiemelni, hogy mivel nem lehetséges logikailag alátámasztott történetfilozófia, nem létezik a szocializmus „logikailag létrehozott, teleológikus szükségszerűsége” sem.

A Lukács-tanítvány, Vajda Mihály – legnagyobb érdeklődéssel kísért – előadása a filozófus és politikum kapcsolatát, konkrétan pedig Heidegger és Lukács „ijesztő példáját” elemezte. Eme újabb párhuzam alapjául az szolgál, hogy a két gondolkodó egyaránt *elkötelezte* magát a *totalitárius* ideológia (a nemzeti szocializmus és a kommunizmus) mellett. Ám kettőjük közül Lukács az, aki – túl ezen – még *alázatosan alá is rendelte magát* egy politikai ideológiának.⁶

Vajda értetlenül fogadta azt, hogy a tizenkét évi Szovjetunióbeli tartózkodás után, miként volt képes Lukács a második világháborút követően újat akaró fiatal magyar értelmiségnek „eladni” az általa is „átélt és megértett” rendszert. „Honnan van a filozófiának ez a hajlama a türannizmusra?” – tette fel a kérdést. Nos, Vajda detronizáló válasza az, hogy Lukács és Heidegger – Európa nagy gondolkodóiként – „hajlottak a türannizmusra”!

Vajda Mihály szerint a két filozófus nem volt képes ellenállni a „totalitarizmus kísértésének”. Soruk a társadalmi problémák iránt érdeklődő és cselekvő tudósok sorsa volt, mert abból a feltevésből indultak ki, hogy a tudományos kérdések érintik-e „életproblémáinkat”.

Heidegger számára is a politikum azért válhatott alternatívává, mert úgy gondolta, hogy az *egzisztenciális* problémák (lét, érzések, fájdalom) társadalmi mozgalmak segítségével *megszüntethetők*. Heidegger kereste azt a társadalmi-politikai (mozgalmi) szubjektumot, amely *megvalósítója* lenne az ő *saját filozófiai igazságának*. Bár gondolkodása nem volt náci, nem volt azonos azzal, nézeteiben mégis olyan aktivista mozzanatok hú-

zódtak meg a 30-as évek folyamán, melyek mégis a náci mozgalomhoz vezéreltek. Annak ellenére, hogy sem a rasszizmust, sem a nácik *átpolitizált ideológiáját* nem fogadta el. Gondolkodásában jelen volt ugyan a Führer-elv (a semmi által nem korlátozott, éppen ezért *Új Világot* teremteni képes ember tisztelete), de végül feladta – a nácizmus elfogadására ösztönző – heroikus aktivizmusát, mert nem békélt meg azzal, hogy a mozgalom *ideológiája* nem felel meg a mozgalom nagyságának.

Ahogy Heidegger, úgy Lukács is tudta, hogy a totalitárius mozgalmak „metafizikai bűnök” forrásai, mégis vállalták azokat, mert oly erőt láttak bennük, mely megszabadíthatja a világot önnön bűnösségétől. Tehát Lukács nagyon is tudta, miféle mozgalomhoz kapcsolódik, ám – Heideggerrel ellentétben – a világ megváltása érdekében képes volt a *bűnt tudatosan vállalni!* Ebben a helyzetben Lukácsnak meg kellett találnia azt az Istent, mely kivezet az önző és partikuláris csoportérdekek gerjesztette tökéletes bűnösség nyugati (!) világának poklából. Mivel Lukács *kultúraellenesnek* látta a modern (nyugati) világot és szembe előtt a kultúrát öncélként kezelő új világ felépítése lebegett, az általa romlatlannak tartott Kelet „marxista” mozgalmában rálelt az eljövendő megváltás ígéretére. Éppen ezért Lukács csatlakozott egy *kultúrán kívüli* totalitárius mozgalomhoz és eme választása mellett élete végéig kitartott. Utóbb azért vette védelmébe a sztalinizmust is, ami '56 után bátor tett volt, mert minden partizánharca ellenére *hajlandó volt nézeteit alávetni egy politikai doktrinának.* Azért *hitt* abban, amit végső soron *nem fogadott el,* mert *hinnie*

kellott. Ezért is írta meg a polgári filozófia bírálatát tartalmazó *Az ész trónfosztása* című művét. Az előadó szerint Lukács önmagát büntette meg a második világhétség után, mert csalódott választott istenében...

Végül Vajda azzal adott kegyelemdőfést volt mesterének, hogy Lukács 1968-as keltezésű *Demokratizálás ma és holnap* című munkáját – gyökeres ellentétben a filozófus mai híveivel – a „semminél is rosszabb” minősítéssel illette, hozzáfűzve, hogy az anyagot a párt tette naggyá – azzal, hogy betiltotta. Összegzésképpen Vajda életmű-értékelése: a harmincas évektől Lukácsnak nem volt már autentikus filozófiai gondolata, mivel választott mozgalmához igazodva *tudatosan batárt szabott* saját gondolatainak.

Vajda radikális bírálatát pluralista világnézete magyarázza s az, hogy értékrendjében már a „kell” és „nem kell” kifejezéseknek is totalitárius íze van. – Az én igazságom az *egy,* a másiké is *egy,* de *más,* ezért az igazság nem lehet abszolút, hanem az a dialógusban rejlik – vallja Vajda Mihály. Érthető hát, hogy bírálatának magja az a felfogás: filozófiát kell művelnie annak, aki filozófus akar maradni. Ezzel szemben Lukács „a kultúra nem áru” téziséből kiindulva egy „bármilyen áron” való piac-, és árutermelés-ellenséghez jutott el (mindegy, hogy mi, csak ne piac legyen), filozófushoz méltatlan módon „izmust” építgetett, s nem a dolgot magát gondolta végig.

Bármennyire is csábító azonban Vajda szemlélete, ezen a ponton – úgy tűnik – elfeledkezett egy fontos mozzanatról. Lukács „ortodox” marxizmusáról. Azzal, hogy a filozófus Vajda Lukácsban csak a filozófust látja és keresi, akaratla-

nul is felmenti őt, hiszen Lukács aktivista elkötelezettségének éppen az a Feuerbach-tézis a forrása, amely *leszámol* a Vajda által is képviselt *filozófiával*, és bármilyen furcsa is – megkérdőjelezi Lukács *filozófus* voltát. A 11. tézis szerint ugyanis „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték, a feladat az, hogy megváltoztassuk” (MEM. 3., 10.)

Aki értetlenül áll Vajda értelmezése előtt, annak fogódzót nyújthat Bayer Józsefnek előadása kezdetén felhangzó figyelmeztetése: Lukács megítélése, értékelése két véglet között mozog. Egyrészt elhangzik a vád, ami a jelen rendszerváltás ideológiai szituációjába is illeszkedik, hogy Lukács *a sztalinizmus egyetlen adekvát és színvonalas filozófusa* volt. Mások viszont, ezzel gyökeres ellentétben, az *antisztalinista szocializmus* teoretikusát (ideológusát) látják benne. Az utóbbi megközelítése szerint a hetvenes években a kádárizmus „hozzánőtt” a hatvanas évek Lukácsához, ezért is volt képes többé-kevésbé integrálni őt, kivéve a filozófus sztalinizmus-kritikáját, és a már említett művet, a „Demokratizálás...”-t. De mivel – a rendszer korlátai miatt – a „marxizmus reneszánszát” így nem tűr(het)ték el, az nem válhatott a rezsim legitimációs ideológiájává...

Bayer ismertette Lukács egyik legszigorúbb kritikusának, az ex-marxista *Leszek Kolakowsky*-nak a véleményét. Kolakowsky aki nem tesz különbséget a leninizmus és a sztalinizmus között, úgy látja, hogy leninizmusa Lukácsot cleve sztalinistává teszi. Ezért Lukács a sztalinista ortodoxia legjobb koponyája volt, aki – trójai faló gyanánt – képes volt Lenin doktrínáját a nyugati értel-

miség számára közvetíteni. Kolakowsky annyiban finomít álláspontján, amennyiben elismeri Lukács sztalinizmus-kritikáját. Ezt viszont bátortalannak és elégtelennek tartja, minthogy mindig csak szimptomákat érint, a mindenkori taktika és stratégia szorításában a felépítmény jelenségére korlátozódik. Lukács azért nem válhatott antisztalinistává, véli Kolakowsky, mert rendre csak taktikázott, s belső morális ellenállása foglya maradt a szituációnak.

Kolakowsky szerint Lukács szellemi biztonságra lelt a pártban mint „pótosztályban” és annak küldetésében. Ebben rejlik dogmatizmusának titka, hiszen számára a cél mindig az adott kánon helyes értelmezése volt, s nem kérdezett rá, hogy az, igaz-e. Mivel Kolakowsky véleménye szerint Lukács írásait a marxizmusnak az igazság monopolizálására való igénye jellemzi, felmerül annak kérdése, hogy a totalitás, objektum és szubjektum, az osztálytudat kategóriái mennyiben foglyai Lukács sztalinizmusának és mennyiben eszközei egy dialektikával űzött manipulatív játéknak.

Bayer ugyan nem tekinti Lukácsot a sztalinizmus „adekvát” ideológusának de elismeri a filozófus dogmatikus voltát. Ennek magyarázata pedig az, hogy Lukácsot a sztalinizmussal szemben védtelenné tette messianizmusa és totalitásfelfogása, ám ugyanakkor alárendelődését felvállalta, s következetlensége folytán az Ontológiában hiába valónak bizonyult a sztalinizmus áttörésére tett kísérlete. Az ok Lukácsnak *a politikával szembeni racionális előítélete*, illetve a párt

racionalitásáról vallott felfogása volt.

Lukács sztalinizmus-kritikájának gyengéje az, emelte ki Bayer, hogy hiányzott belőle a *politikai dimenzió*, s a *gazdasági-történelmi* valóság elemzését is a *filozófiai szintű* analízis nyomta el. Ebből kifolyólag demokraci elképzelései is hiján voltak a *társadalmi spontaneitás* (párttól) független megszerveződése elvének, azaz végső soron a *pluralista* mozzanatoknak, mivel Lukács cleve nem foglalkozott a *nem racionális* emberek autonómiájával. Így szinte törvénytzerűen juttott el ahhoz a felfogáshoz, melyben a társadalmi konfliktusok kihordásához szükséges racionalitás és szabad viták letéteményesévé a párt vált.

Érdekes adalék volt Bayer előadásában az, hogy Lukács György és Werner Hoffmann vitája (kiadatlan levelezésükben) – meglepő módon a „süketek párbeszéde” volt. Lukács nem bírálta Hoffmann, sőt még állást sem foglalt annak koncepciójával kapcsolatban. Hoffmann sajátos modernizációs programként értelmezte, egy uralomelméleten belül a sztalinizmust, s a rendszer szociális lényegét, gazdasági és szociális alapjait kutatta.⁸ Lukács – eme elgondolással szembeni – érzéketlenségének oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy Hoffmann szerint a *politikai pluralizmus* elengedhetetlen a szocialista fejlődés számára, ellenben – amint arra Bayer József utalt – a maga sajátos demokraciáfelfogása folytán nem kérdőjelezte meg az antipluralista sztalin rendszer egészét.

Lukácsnak nem volt teoretikus eszköze a szembeforduláshoz, ami nem utolsó sorban a „thermidori fordulat” (Trockiától is ismert)

értelmezési keretének tudható be. A „thermidori fordulat” ugyanis a sztalinista rendszer kiépülését a forradalom egy olyan *szükségszerű* szakaszaként igazolja, amely az eljövendő történelmi fordulat fényében egyfajta *kisebbik rossznak* – és hozzáteszem – feltétlenül átmeneti, ideiglenes jelenségnek tekintendő (lásd „torzulás”). Lukács ezért sok mindent elfogad a sztalinizmusból, de nem követője annak, nem ért egyet azal. Am a jövőben bizakodó, „örizük meg erőnket” alapállása a sztalinizmus *szükségszerűségével* való *kibéküléshez*, végső soron pedig – véleménye szerint – politikai csödhöz vezette Lukácsot.

Szabó Tibor hozzászólásában más megvilágításba helyezte a korábban keményen megbírált „Demokratizálás...”-t mondván, hogy az tulajdonképpen az Ontológia mellékterméke, ezért – vélte Szabó – azon keresztül (is) értelmezhető. Másrészt a tanulmány mindenkori (negatív) értékeléseit aszerint kell megítélnünk, hogy Lukácsnak az ún. létező szocializmusra vonatkozó reményei utóbb nem igazolódtak. Ha jól értettem Szabót, akkor a „Demokratizálás...” annyiban helyezhető az Ontológia gondolatrendszerébe, amennyiben – annak folytatásaként – újból felveti a személyiségnek a munkához, az elidegenedés leküzdéséhez és az „igazi” („tulajdonképpeni” „echte”) ember kialakulásához való viszonyát. Mivel az idős Lukács a demokratizálás lényegét az „echte Mensch” kifomálódásában látta, kései műveiben egyfajta egzisztencialista politikai filozófia körvonalazódott. Lukács Sartrehoz és Heideggerhez közelít abban (Figyelem! Egy újabb, de immáron más előjelű párhuzam!), hogy az egyén (egyed) személyiséggé

válását kutatva arra a megállapításra jut, hogy a személyiség kialakulása végül is alternatív döntések és a döntések következményeinek függvénye. Továbbá az elidegenedés oly módon történő leküzdése (azaz a nembeliség felé való felemelkedés) az egyén mindennapi életében hozott döntésekben és – főleg – az egyén tetteiben valósul meg. Az elidegenedés leküzdése ugyanis elhatározás (az elszakadás akarásának) kérdése, ezért az egyénnek cselekednie kell. A lukácsi „praxisfilozófia” tehát a történelmi „automatizmusok” és a szabadság „szükségyszerű” megvalósulásának elutasítását jelenti: a tett, a praxis eredménye nem más, mint a szabadság „megszerzése” lehet.

Ha helyesen interpretálok Szabó szavait, s ha Szabónak igaz van abban, hogy Lukács „kifejezetten antisztalinista”, mikor a sztalinista „brutális” manipulációt veszélyesebbnek tartja a kapitalizmus „finom” manipulációjánál, akkor végképp tanácstalanul állunk Lukács sztalinizmusa előtt. Gondoljunk csak arra, hogy Lukács mekkora jelentőséget tulajdonít az *alternatív döntéseknek*, az egyén személyiséggé válásában, mégis közömbös a – Vajda és Bayer által is hangsúlyozott – pluralizmus iránt. Márpedig szabadság és pluralizmus problematikája nem kerülhető meg.

Hogy a pluralizmussal és annak politikai konzekvenciáival szemben miért volt immunis Lukács, az, az elmondottak alapján – azt hiszem – érthető. Válaszunk azonban mindenképp torzóban maradna, ha figyelmen kívül hagynánk Lukács sajátos felfogását magáról a szabadságról. Ezzel éppen Krémer Sándor előadása foglalkozott.

Krémer Sándor szerint: „A valóságban csak a szabadság konkrét formáival, *különösségükben* eltérő alakjaival”, azaz „szabadságokkal” (!) találkozhatunk, melyek „számtalan meghatározás metszéspontjaiként foghatók fel”. Lukács ezzel szemben egyáltalán nem elemzi a szabadság *konkrét formáit*. *Tartalmilag* közelít ahhoz, az ember egyik *létmeghatározásaként* definiálva azt. Lukács a társadalmi lét összefolyamatába illeszti a szabadságot, és *általános* struktúrájára, fejlődésének okaira és tendenciáira kérdez rá. Ebben a megközelítésben a pusztán biológiailag determinált szerves szint meghaladása, avagy az emberi *társadalom* kialakulása a kiindulópont. A társadalmiság létrejöttében *egyén és nem* (emberi nem) kettőséget vonja maga után. A továbbiakban a természeti korlátok visszaszorításának, az ember reprodukciójához társadalmilag mindenkor szükséges munkaidő folyamatosan csökkenő tendenciájának, és a kisebb társadalmi csoportoknak egységes emberi nemmé való integrálódásának *alapjává* a nem és az egyed, az általános és az egyedi dualizmusa válik. A történelem során e dualizmusnak minőségileg új összefüggései alakulnak ki az egyén és a nem között közvetítő társadalmi mechanizmusok (kaszt, polisz, nemesség) változásával, mígnem a „szabadság birodalmában” egyén és nem közötti konvergencia érvényesül. Az emberi nem valamennyi példánya (egyéne) a saját reális életmódjában megvalósíthatja a nembeliséget. Mivel az egyén így tetteiben és magatartásában (döntéseiben és cselekedeteiben) a nembeliségre reflektál, *individuális nembeli lényvé* válik.

Lukács azért a történelmi perspektíván keresztül értelmezi a

szabadságot, mert a marxi történelem-konceptióban „az egységes világmagyarázat egyetlen lehetséges kulcsát” látja.

Az „egységes” világmagyarázat *monista* igénye többé-kevésbé érthetővé teszi, szerintem, Lukácsnak a „szabadságok” számtalan (plurális) meghatározásától és

konkrét formáinak elemzésétől való tartózkodását, de nem ad magyarázatot arra, hogy – tekintettel az egyes egyén *egyszeri* létére – egyén és nem között az ún. létező szocializmusban közvetítő mechanizmusok inadekvát *politikai* formáit miért nem bírálta.

Jegyzetek. 1. Hermann István: Lukács György élete. Corvina, 1985. 50. old. 2. Fel kell hívnom a figyelmet Kelemen Jánosnak, a Világosság 1986. márciusi számában közzétett „Az ész trónfosztása” védelmében című dolgozatára, melyben a szerző Lukácsművének *erényeit* taglalja. 3. Erről bővebben lásd Tar Zoltán: A frankfurti iskola. Gondolat, 1986. 54–66. old. 4. Max Weber szocializmussal kapcsolatos nézeteiről lásd Szabó Máté: Max Weber és a szocializmus. Magyar Filozófiai Szemle, 1983/5. 5. Érdekes adalék Molnár Gusztáv állítása: „Marx nem ismeri el a *szubjektív tudat empirikus* önelvűségét és ugyanakkor tételez egy olyan objektív érvényességű tudatot, ami a társadalmi objektívitás *feltárulkozása*.” (Molnár Gusztáv: Vázlat a marxizmusról. AETAS, 1988. 1. Szeged, JATE.) 6. Vajda Mihály úgy interpretálta a „hozzárendelt tudat” kategóriáját, hogy: „A dolog lényege az, hogy maga a proletár mint egyed, s az *empirikus* proletár empirikus tudata nem lát a burzsoá társadalom közvetlenségén, és ebben az értelemben *megmarad* a polgári társadalom viszonyai között”, vagyis „a proletáriátus empirikus tudata burzsoá tudat” (!), ami miatt szükség van a proletáriátus „*valóságos* osztályhelyzetének megfelelő” tudatot, az „igazi” tudatot termelő specifikus intézményére, a Pártra. (Lukács György, a politikai gondolkodó, és politikus, Vajda Mihály hozzászólása a Politikatudományi Társaság 1985. február 1-i ülésén. In: Lukács 1985–1971. A MKKE Társadalomelméleti Kollégium alkalmi kiadványa, é.n.) 7. Lukács tanulmánya „A demokráciázás jelene és jövője” címmel megjelent a Magvető Könyvkiadó gondozásában 1988-ban. 8. Erről bővebben lásd. Bayer József: „Sztálinizmus és antikommunizmus”. Werner Hoffmann koncepciójáról. Világtörténet, 1983/3. (A szerző kéziratának rövidített változata.)

Gazdakörök, olvasóegyletek, társaskörök, kaszinók a két világháború között Nógrádban

Korszakváltás, kurzusváltás.

A dualizmuskori egyesülettörténet hű tükörképe egy polgárosodó, – ha megtorpanásokkal is – gazdaságilag fejlődő ország belső társadalmi folyamatainak. Az 1867 után erőteljesen ható liberális eszmények nem csupán a haladó társadalmi elitet, hanem az állam, a közhatalom világát és középrétegeket is „megfertőzték”. A lassan magához térő, szabad lélegzethez jutó, de intézményhiányos társadalomban valóságos egyesületalapítási láz bontakozott ki, amely a múlt század utolsó és a század első évtizedeiben tetőzött.¹ Az állam nem mondott le ugyan az egyesületek ellenőrzéséről, de rendezett jogi keretek között szabad utat engedett működésüknek. Az egyesületi élet fejlődésén belül tetten érhetők a megkésett magyar társadalomfejlődés anomáliái, a fő tendencia mégis a folyamatosan épülő, demokratizálódó civil társadalom formagazdagságát, teljesedését mutatta.

Az első világháború kitörése után gyorsan lehanyatlott az addig élénk egyesületi élet. A háború utolsó éveiben a legtöbb egyesület szüneteltette működését, kivéve a kórházi, a segélyező és a karitatív tevékenységet végzőket. A forradalmak idején is zárva maradtak az egyleti házak, termek, kaszinók, vagy ha mégsem, akkor általában nem hagyományaik szerint folyt bennük az élet. Később a bosszú, a büntetés évei alatt csak a legmegbízha-

LŐRINCZY ISTVAN

A skótszoknyás felügyelő

II.

Az újabb fojtogatásos gyilkosság hírére Mr. Andrews elhalasztotta Fauna megtekintésének nem sok újdonsággal kecsegtető látványát, s százötvenes sebességgel robogott vadonatúj Fordjával vissza a kisvárosba.

Nagy volt itt a felfordulás. Mindenki sejtette, hogy Mrs. Smollett meggyilkolása valami összefüggésben van az eddigi fojtogatásos bűntettekkel!

Mr. Andrewst borzalmasan megrázta Mrs. Smollett halála, hiszen az asszony már a kedvese volt, szerette a felügyelő ezt a nőt. És Mr. Andrewst talán ez az érzelm is vezette abban az emberfeletti igyekezetében, hogy az asszony gyilkosát mindenáron kézrekerítse!

több körök irányítása mellett szerveződő társulásokat toleráltak.

A két világháború közé eső korszak egyesülettörténete jellegzetes jegyekben különbözött a dualizmus kori egyesületek megnyilvánulásaitól. A különbségeket az eltérő társadalmi, politikai, jogi viszonyok determinálták. Már a Horthy-korszak első éveiben az előzőektől alapvetően eltérő, az egész társadalmat átható ideológiai mező alakult ki, amely erős befolyást, mintegy vezérlő erőt jelentett minden intézmény számára. Természetesen nem ez az egyetlen olyan hatásrendszer, amely befolyással volt a társadalom szerveződéseire. Az egyesületi élet működésének, problematikájának felfejtése, bemutatása, részletes elemzést kívánna, amely e helyen nem áll módomban.²

Az 1960-as évek elején írt dolgozatában *Kiss Jenő*, azzal indokolta az olvasókörök, népkörök és gazdakörök két háború közötti elterjedtségét, hogy azok egyfelől a kiépítetlen, megfelelő törvényekkel nem támogatott állami népművelést pótolták, másfelől a vidéken nem létező politikai szervezeteket.³ Állítása – véleményem szerint – nem fedi egészen a valóságot, hiszen az egyesületek éppen ott szaporodtak a leggyorsabban, ahol a népművelés feltételei is a legjobbak voltak. A községekben, kisvárosokban az állami népművelés ugyanazokra támaszkodott, akik az egyesületeknek is szervezői, aktivistái, motorjai lehettek. Nem helytálló tehát azt gondolni, hogy a népművelői szándékok és az egyesületi élet függetlenedtek, távol kerültek egymástól. Az állami népművelés gyakorlata nem bizonyult egyesületellenesnek, s az egyesületek fő céljait áttekintve kitűnik, hogy nem elsősorban politikai szándékok kifejezői, megformálói voltak. Természetesen aligha létezett egyesületi élet a tagok politizálása nélkül. Ugyanakkor köztudott, hogy általában tilos volt az egyesületek helyiségeiben politikai kérdésekkel foglalkozni – különösen a munkásegyesületekben – kivéve a pártköröket és politikai egyesületeket. Ez utóbbi kategóriába tartozó társaskörök, klubok, kaszinók azonban nyíltan szolgálták valamilyen helyi vagy országos politikai párt érdekeit. A falvakban tevékenykedő egyesületek mindennapjait, konkrét történéseit alapul véve sokszor szinte megkülönböztethetetlen egymástól a gazdakör, a kaszinó és az olvasóegylet. Jelentős eltérést tapasztalunk azonban, ha a város és a falu azonos

→
Na, most nem volt túl nehéz dolga a nyomozásnak.

Egy Cadillac érkezett az éjszaka a kisvárosba, abban láttak egy csinos, fekete hajú hölgyet, meg egy igen magas férfit, a férfi vezette a kocsit.

Az orvosszakértő megállapítása szerint a tettes gumikesztyűt használt az asszony megfojtásakor, így ujjlenyomat most sem maradt...

Hajnalban, a kisváros szállodájának bárjában Oneda, a pincér megismerte Clinkert, a fiú két üveg skót viszkít csomagoltatott be a japánnal, azt mondta, elviszi a piát.

A szállodaportás, Hewitt, szintén rögtön felismerte Clinkert, bicegős járásáról, ami egy rugbysérülés örök emléke maradt a fiúnál. Szobát vettek ki a szállodában, az asszonyt nem ismerte fel ekkor még senki, mert nagyon ki volt festve. Clinker, Mr. Sing néven jelentkezett be, a portásnak

nevű egyesületi képződményeit vetjük össze. Egy olvasóegylet teljesen más életet élt akkor, ha kisközségben alakították, s másképp, ha ipari környezetben, ahol tagjai a gyári munkásságból verbuválódtak. Mászt jelent egy községi kaszinó, mászt a vállalati tisztii kaszinó, az úri kaszinó, vagy az, ahová katonák jártak.

A legnagyobb egyesületalapítási gyakoriság a konszolidációs időkre esik. A számba vett 105 egyesületből 51 jegyeztette be magát 1922–1931 között, az ezt követő tizenhárom évben pedig 32. (Lásd a mellékelt táblázatot.)

Gazdakörök, olvasóegyletek, társaskörök, kaszinók

Egyesület típusa	1919 előtt	1919–21	1922–31	1932–45	Visszat. ter.	Össz.
Olvasóegyletek	7	2	18	10	–	37
Gazdakörök	1	1	23	21	–	46
Kaszinók	6	1	6	–	–	13
Társaskörök	1	–	3	1	4	9
Összesen	15	4	50	32	4	105

Viszonylag magas a dualizmus idején létrejött társulások száma: 15. A visszacsatolt területeken nem találtam olvasóegyletet, kaszinót, gazdakört, mindössze 4 társas kört. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem is létezhetett ilyen, de azt igen, hogy előfordulásuk nem volt jellemző.

→
sok dohányt adott, megjegyezte: Nem akarja az asszonyt férje miatt kellemetlen helyzetbe hozni! Ezért nem mondta be igazi nevét... Aztán Clinkert a szomszédos nagyváros bárjában fülelték le, éppen két kurvának mesélte a rugbyjáték elemi szabályait...

A Clinker-bűnper aztán, az valódi szenzáció lett!

A skótszoknyás felügyelő legidősebb fia eleinte igen nagyképű volt, megjátszotta a „volt rendőrt”...

Mr. Hewitt, a szállodás azonban a megfojtott Mrs. Smollettban felismerte azt a nőt, akivel „mint férjes asszonnal”, Clinker a szobát kivette. Ona da is rávallott Clinkerre, hogy felismerte a bárban...

Ekkor Clinker már nem tagadott tovább, beismerte, hogy Mrs. Smollettot, azaz a nevelőanyját ő fojtotta meg.

Az igazi szenzáció azonban mégis az volt, amit a tárgyaláson Clinker „kitalált”!

– Miért hozta a városba Mrs. Smollettot? – kérdezte Clinkertől Mr. Laurel bíró.

– Mert be akartam neki bizonyítani, hogy az a szemét apám, a „skótszoknyás felügyelő” volt annak a száz lánynak gyilkosa, akiket tíz év alatt megfojtottak, „akarom mondani megfojtást nyertek” – ironizált Clinker.

– És mivel akarta ezt bebizonyítani a mostohaanyjának? – faggatta tovább Mr. Laurel, a bíró.

→

Már a Horthy-korszak elején nyilvánvalóvá vált, hogy a parasztság alacsony iskolázottsága számos gazdasági, gazdálkodási és politikai problémát rejt magában. *Czettler Jenő*, az első világháború elején megjelent munkájában kifejtette, hogy a parasztság önálló politikai és társadalmi szerepvállalásához, gazdasági eredményeinek javulásához nagyobb műveltségre lenne szükség. Az iskolarendszer nyújtotta szerény alapműveltséget iskolán kívüli oktatással kellene megtettezni, amelynek középpontjában a kigazdák szakképzése állhatna. E nevelést többek között falusi gazdakörök és szövetkezetek szervezésével vélte megvalósíthatónak.⁴ A világháború után, az iskolán kívüli népművelés fogalomköre és gondolata gyorsan terjedt. Léteztek olyan elképzelések, hogy más országokban már bevált modelleket kellene meghonosítani és elterjeszteni – pl. ír példa szerint a falusi népfőiskolákra épülő népakadémiákat, vagy a skandináv tapasztalatokat, stb. –, de ebben nem születtek eredmények.⁵

Az 1923-ban zászlót bontó Falu Országos Földműves Szövetség, mint agrárius mozgalom, feladatának a közép- és nagyparasztság megszervezését tekintette. Elsődleges célja: „A falu és a falu népének erkölcsi, anyagi és kulturális gondozása és fejlesztése” volt.⁶ S mint a szövetség alapszabályának II/1. pontja kimondta, „A cél elérése érdekében... gazdasági, társadalmi és kulturális tevékenységet fejt ki, aszerint, amint ezt a helyi viszonyok, vagy az általános érdekek megkívánják.”⁷

A Faluszövetség alapítói (*Rubinek Gyula, Meskó Zoltán, Nagyatádi Szabó István, Sokorópátkai Szabó István*) úgy látták, hogy elsősorban a már hagyományokkal rendelkező gazdakörök lehetnek támaszaik, helyi szervezeti formáik. Az első világháború előtt a gazdakörök többségét – 1907-ben összesen 532 kört – a Magyarországi Földmunkások Szövetsége tömörítette,

→
– Az apám naplójával, amit a halála után találtam meg a fiókjában! Abban minden fel van tüntetve pontosan – felelte Clinker.

– Ez a napló most magánál van?

– Csak volt, bíró úr, mert én, hülye odaadtam a nevelőanyámnak, Pollynak, amíg viszkieért lementem a bárba... Mire visszajöttem a piával, Polly elégette a kandallóban apám naplóját, – magyarázta a fiú.

– Ez nem túl meggyőző bizonyíték, Mr. Smollett! De miért kellett ehhez Mrs. Smollettot a városba hoznia?

– Hogy megmutassam neki a helyszíneket, ahol apám a megfojtott, megerőszkolt lányokat kidobta a kocsijából, a folyóparton...

– Nagy fantáziája van magának Mr. Smollett, de mondja már meg, hogyan létezik az, hogy az állítólag apja által megfojtott lányok esetében sosem maradt nyom?

– Hogy apámat, a skótszoknyás felügyelőt idézzem: „ha én azt tudnám, én lennék az atyaúristen”. De talán jól emlékszem, ez nem az apám bűnpere, hanem az enyém! – Nézze bíró úr, én azt elismerem, hogy a mostohaanyámat, pardon nevelőanyámat megfojtottam, amikor tudomást szereztem arról, hogy az apám naplóját elégette, szóval a bizonyító erejű dokumentumok elégetése miatt –, ahogy rendőrénél mondják...

– Az Ön által említett „bizonyíték” igen ingatagnak tűnik Mr. Smollett.

1920-ban azonban mindössze 12 kört tartottak hatókörükben. 1921-re a helyi csoportok számát föltornászták ugyan 42-re, de befolyásuk nem tudta megközelíteni a régi időkét.⁸ Szerepét fokozatosan átvette a Falu Országos Szövetség és az Országos Földműves Szövetség egyesületéből létrejött Faluszövetség, mely működésének első tíz évében elérte, hogy az országban működő társadalmi egyesületek mintegy 50 százalékát bevonta tevékenységébe.⁹ Nógrádban is a Faluszövetség alapszabálya szerint működött a 44 gazdakör többsége. A fennmaradó kisebbség az Országos Gazdasági Liga (Buják, Szarvasgede, Zagyvaszántó), a Magyar Parasztszövetség (Kozárd), a Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara (Litke, Tereske) és a húszas évek elején, a Magyarországi Földmunkások Szövetsége (Tolmács) égisze alatt fejtette ki tevékenységét.

A keresztény kisgazda orientációjú Faluszövetség egységes falupolitika kialakítására törekedett. Elsősorban a már létező egyesületeket kívánta szervezeti keretébe vonni, de ahol még nem működött kör, ott szervezéssel alakítottak.¹⁰

Hasonlóan jár el a többi agrárius szövetség is. Például a Litkei Mezőgazdakörnek alakuló közgyűlésén felvett jegyzőkönyvben a következőket olvashatjuk: a Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara „a megalakítás kérdésében ... megkereséssel fordult a község elöljáróságához”. Az elöljáróság pedig megszervezte a gazdákat, az alakuló közgyűlésen felolvasták a kész alapszabályt, amit azonnomban el is fogadtak, s ezzel megkezdhetette szervezeti életét a gazdakör. Ez az eset a megalakulás egy tipikus példájának tekinthető.

Ha a megye térképére vetítjük azokat a községeket, ahol gazdakör alakult, lokálisan elhatárolható két területen jellemző az előfordulásuk. (1. sz. ábra.) Nógrád nyugati szegletében és Balassagyarmat–Szécsényvonalától délre a megye tengelyében. A gazdakörök ilven hokros jelentkezése a természeti adottságok mellett talán éppen a szervezésre jellemző módszerek miatt sem véletlen.

→

Kicsit bemószolás-ízű az ön vallomása... Mikor crószakolta meg az áldozatot?

– Amikor visszamentem hozzá a bárból a két üveg skót viszkivel...

– Kedves Smollett, maga valamikor rendőr volt, és úgy hallottam, hogy nem is rossz rendőr – próbálkozott tisztán látni a bíró, Mr. Laurel, – szóval egy maga által döntőnek értékelt bizonyítékot, nevezetesen az apja naplóját, mely az általa elkövetett gyilkosságokat rögzítette, időrendi sorrendben, – hogyan adhatta Mrs. Smollett kezébe? Nem számított arra, hogy az asszony megsemmisíti az ön „döntő” bizonyítékát? Erre még egy hatéves gyerek is gondolt volna, Mr. Smollett!

– Én is gondoltam erre, bíró úr... Engem már égetett, emésztett ez a napló, meg kellett, hogy mutassam a mostoha, pardon nevelőanyámnak, bár tudtam, hogy megsemmisíti azt! Erre én is számítottam! Magam is ezt akartam tenni, csak nem mertem! Most látta csak ez a nő, hogy kinek volt a felesége...

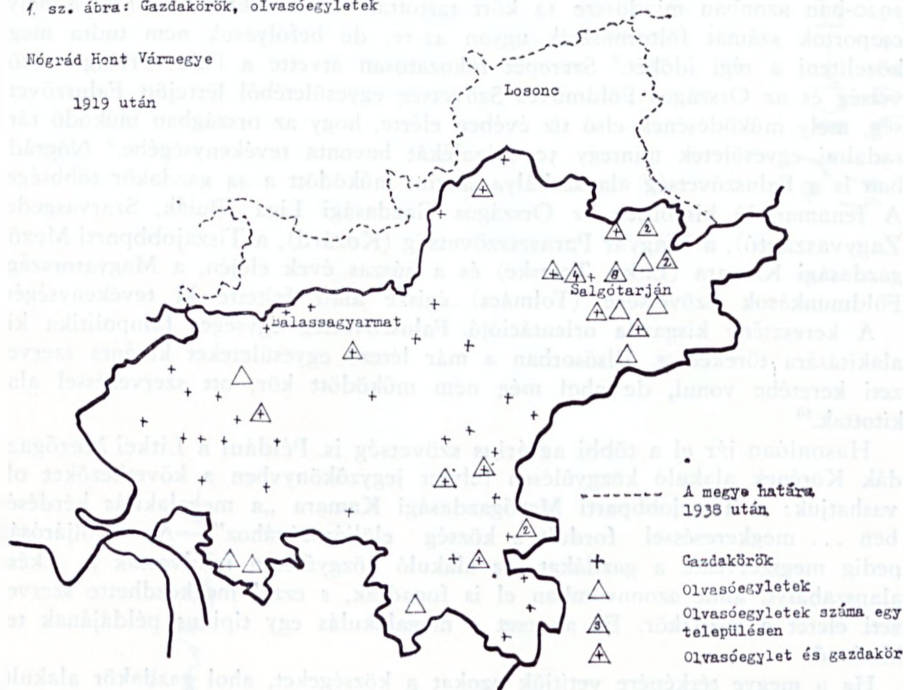
Én már tizenötéves korom óta, midőn először megláttam a fürdőszobában meztelenül, örülten kívántam a nevelőanyámat, aki aztán rendszeresen előttem vette fel a melltartóját, hogy csodálhassam isteni, kőkemény meleit... Majdnem minden éjszaka az apámé volt! – Én az emeleti szobában laktam. „Édeskői”, az ikrek a hálószobájuk mellett aludtak, s regge-

→

1. sz. ábra: Gazdakörök, olvasóegyletek

Nógrád Hont Vármegye

1919 után

lente óriási élménybeszámolót tartottak az „öregék” viharos szeretkezőseiről...

– Miért vitte a folyópartra a holttestet, Mr. Smollett – erősködött Mr. Laurel, bírói minőségében. – Miért?

– Csak a régebbi „leányfojtogatásokra” akartam emlékeztetni szép kis városkánk lakóit. Jónéhányan úgy gondolom bizonyára rájöttek arra – mondta a volt rendőr –, hogy összefüggés van Mrs. Smollett „fulladásos halála” és az előző száz lány megfojtása között. A hullát kocsihoz vittem el a folyópartra, ott meg kidobtam, ahogy apám mindannyiszor csinálta.

Hát így folyt le a bírósági tárgyalás. Clinker százhusz évet kapott. – Immár élete végéig raboskodhatott a melbournei börtönben.

Mr. Andrews ott volt a Polly temetésén, akit férje mellé helyeztek örök nyugalomra. Mr. Andrews ezt követően a közeli nagyvárosba helyeztette magát, ott lett aztán felügyelő, Mr. Zimmy pedig rendkívüli stréber módon öt év alatt elvégezte a jogi egyetemet, és főügyész lett ugyanott, ahol Mr. Andrews főfelügyelő. Mr. Andrews már nagyon unta az egyedüllétet, megnősült. Mr. Zimmy továbbra is két dologtól irtózott nagyon: az őszi esőktől és a nőktől. Hősies helytállással nőtlen maradt, bár igencsak ostromolták a leendő feleségek, mert jóképű férfi volt.

Egy esős őszi napon Mr. Andrews főfelügyelő lábát az íróasztalán nyug-

A gazdakörök működésének két lényeges területe a gazdasági szervező tevékenység és a felvilágosító, ismeretterjesztő, népművelő munka. Gyakoriat voltak a gazdaudvar-versenyek, az állatbemutatók, egybekötve tenyészállat-díjazásokkal, a harmincas években pedig az ezüstkalászos tanfolyamok.

Különösnek tekinthető az 1920-ban alakult Nógrád megyei Földművelésügyi programterve, amely elsősorban „gazdasági iskolák létesítésére, a földműves ifjúság helyes nevelésére” törekedett.¹¹ A Faluszövetség helyi csoportjainak alapszabályai általában rögzítették – mint például a Cserhátsurányi Fiókegyesületé –, hogy „a falusi társadalomnak osztály és hivatás szerint tagosulásra és anyanyelvre tekintet nélkül nemzeti alapon való” összefogására törekednek.¹² A Balassagyarmati Evangélikus Földműves Ifjúság rendszeresen játszott színműveket, de gyakran előfordult, hogy községi gazdaköröknek is volt „ifjúsága”, s népszínműveket tanultak be.

Olvasóegyletek

Az olvasóegyletek előfordulási helyei szinte ellenpontozzák a gazdakörökét. A 38 olvasóegylet Salgótarjánra és közvetlen környékére koncentráltak a korszakban. (1. sz. ábra.) Alakulási idejüket tekintve itt is a konszolidációs évek termik a legtöbb egyesületet, majd pedig a háborúig tartó időszak. (Lásd a táblázat adatait.)

A legsokoldalúbb tevékenységet a megye nagy iparvállalatának olvasóegylete fejtette ki, a Vasmű-Acélgyári Felügyelő és Munkásszemélyzeti Olvasó Egylet, vagy egyszerűbb nevén az Acélgyári Olvasóegylet. A háború utáni évek az egyesületi élet jelentős visszaesésével jártak, mivel a részvénytársaság az országcsönkítással ipartelepeket, vas- és mész-kőbányákat, szénbányái nagy részét veszítette el. A termelés visszaesett, a dolgozók száma 2000-ről 1100-ra csökkent. Az egyleti helyiségeket évekig a csendőrség használta. Elvértve né-

→
tatva éppen a helybéli Morning Start böngészte, amikor kopogtatás nélkül benyitott az ajtaján dr. Zimmy, a főügyész.

– Meghalt Fauna, a „százszoros leányfőjtogató”, mondta gúnyosan a főügyész.

– Mikor? – kérdi Mr. Andrews.

– Ma, hajnalban – feleli Mr. Zimmy. – Tegnap este, talán érezve halála közeledtét „egy kis papírt” kért az egyik ápolótól. A papírdarabkát, „cigare” kérte. Halála után a párnája alatt találták meg, itt van.

Mr. Zimmy átadta a papírdarabot a főfelügyelőnek.

A papírdarab olyan gyűrött volt, mint egy százéves férfi arca. Golyóstollal ezt írta rá Fauna:

Kedves Andrew felügyelő urr!

Azon az iccákán, amikor a főjoparton aluttam hajnalban egy férjfi látam amikor egy Bujikkból kidobot egy sárgarubás nőtt, az a férjfi Mr. Smolit vót megismertem ütöt a skót szoknyájáruul.

Ü meglátott engemet

Fauna (Calvinn Murrst)

Mr. Andrews rezzenéstelen arccal olvasta végig Fauna levelét, aztán megkérdezte Mr. Zimmyt, hogyan került hozzá a papír.

hány bál, színelőadás és a könyvtár működése jelentette az olvasóegylet életének folyamatosságát.

A húszas évek közepétől virágzásnak indult az egyleti élet. A bálók színesedtek. Fegyelem, pontosság és tisztaság jellemezte őket, s rangos eseménynek számított a város életében. 1935-től a zenét *Krajcsi Lajos* „Szürke Fiúk” nevű jazz-zenekeze szolgáltatta, az acélgyári cserkészek olvasóegyleti álarcosbálgái kurióznak számítottak, a dalárda figyelemre méltó tevékenysége pedig külön fejezetet is megérdemelne. A műkedvelő szakosztály 1926-tól, *Szabó István* rendezői munkásságával érte el csúcspontját.

1930. október 12-én méltóképpen ünnepelték az olvasóegylet fennállásának 50. évfordulóját. Az ünnepségen a salgótarjáni kultúregyesületek és felekezetek képviselőin túl eljöttek a borsodnádasdi és ózdi társegyesületek díszvendégei is. Este az Operaház művészeinek közreműködésével rendeztek hangversenyt, amely előtt *Wabrosch Béla* elnök tartott ünnepi beszédet. Az ünnepi hangulat nem sokáig tartott, mert egy hét múlva már kultúrelőadást rendeztek Salgótarján szegényei javára.

Az egyesület választmánya és a gyár vezetői fontos szerepet szántak a könyvtárnak dolgozók műveltsége gyarapításában. A könyvtár könyvállományát csaknem megduplázták a két világháború között – 1944-ben 4285 kötetet tartottak nyilván –, a gyarapítás még a nagy gazdasági válság éveiben sem szünetelt. A kölcsönzött könyvek száma 1943-ban volt a legtöbb: 10648 kötet.¹³

A Hirsch és Frank Gépgyári Alkalmazottak Olvasóköre 1912-ben alakult, 1922-től Gépgyári Alkalmazottak Olvasóköre nevet vette fel. Az egyesület az olvasás és a hozzá kapcsolódó tevékenységeken túl színjátszó kört működtetett, bálkat rendezett. Hagyománnyá vált, hogy minden év karácsonyán ünnepélyt rendeztek és megajándékozták a szegény „gyári” gyerekeket. Az

→
– A főorvos küldte el nekem, ma reggel.

Ja, persze. Elvégre te is doktor vagy – ironizált Mr. Andrews. Mr. Andrews elment hát a melbourne-i fegyházba, a Smollett-fiúhoz, mert néhány technikai részletre azért kíváncsi volt... Clinker és Andrews tegező viszonyban voltak, hiszen Clinker gyakran bejárt apjához az irodába. Ott sokszor találkozott az akkori segédfelügyelővel.

Mr. Andrews a beszélőre jónéhány csomag skót cigarettát vitt be Clinkernek, talán azért, hogy bosszantsa, vagy azért, hogy a Mr. Smollettől régen kapott skót-cigarettakészlettől szabaduljon.

Említést tesz Clinkernek Fauna leveléről.

Clinker: Na, az idióta fényt derített a múlt sötét foltjára. Tényleg látta apámat, akkor amikor az, Elle Kay holttestét kidobta a Buickból, szép kisvárosunk kies folyópartján. Mondta is apám, hogy lekapatja azt a hülye hullamosót. Érthető: a száz esetből ez az egyetlen, melynek szemtanúja akadt!

Mr. Andrews: Te, Clinker, hol szedte fel apád a lányokat, akiket aztán megröszkolt és megfojtott? Netán te szedted fel a lányokat neki?

Clinker: Na, én egy lányt sem „szedtem fel” apámnak. Rafinált volt az öreg, mindig csak stoppos csajokat vett fel az autójába, általában a környékről, de néha az ország távolabbi részeiből is... Lehet, hogy több lány

olvasókör nem csupán anyagi támogatást kapott a gyártól, hanem az igazgató, *Horváth Géza* személyesen is részt vett tevékenységében. Valóságos népművelőként viselkedett, hiszen aligha volt nélküle műsoros est az olvasókörben, vagy a város bármely egyesületében, ha a Hirsch-gyáriak felléptek. Feleségével együtt gyűjtötték maguk köré az alkalmazottakat, tisztviselőket. A kultúr-estélyeken nem egyszer saját családjának tagjai is felléptek.¹⁴

A múlt század végén alakult a Salgótarjáni MÁV Segédtiszti Olvasókör. Tevékenysége céljaként fogalmazták meg, hogy „... a helyben lakó szolgálatot teljesítő m. kir. államvasúti segédtisztek és segédtisztjelöltek és annak megfelelő iskolai végzettséggel bírók egymás közötti társadalmi érintkezését lehetővé tenni, hogy szellemi műveltségüket önképzés által fejlesszék....”¹⁵ 800 kötetes könyvtárral, tekepályával, biliárdtal és egyéb társasjátékokkal rendelkeztek. A sajtó elismerően szólt az állomáson levő vámvizsgáló nagytermében 1924 szeptemberében rendezett „nagyszabású” kabaré-előadásokról, amely zsúfolásig telt nézőtér előtt zajlott. 1943 karácsonyán bemutatták *Gárdonyi Géza* „Karácsonyi álom” című három felvonásos betlehemes játékát.¹⁶

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Segédtiszti és Altiszti Olvasókörét 1895-ben alakították. A háború alatt hadi kórháznak használták a kör helyiségeit, könyvtára megsemmisült. 1934-ben már újra 1200 kötetes könyvtárból válogathattak a tagok, de a szórakozáshoz is együttálltak a tárgyi feltételek: kártyaszoba, biliárdterem, modern tekepálya. Társas összejövetelei, mulatságai, színjátszó eladásai rendszeresek voltak.¹⁷ A Kőszénbánya Rt. iparosai külön olvasókört hoztak létre, de más salgótarjáni bányákhoz tartozó kolóniákon is működtek olvasókörök, (pl. Borsodban a Macskalyuk-bányatelepi Olvasókör, amely a Somoskői Bazaltbánya Rt. telepe volt és a Farkaslyuk-bányatelepi Olvasókörök a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. érdekeltiségében).

→

felismerte a „skót szoknyás felügyelőt”, de felismerésüket már nem tudták közölni senkivel sem, mert, hogy úgy mondjam nem volt rá idejük... Egyébként városunkbéli lány csak egy volt köztük. Ella Kayt abban az elhagyott utcában szedte fel apám, ahol a lány barátnője lakott, persze véletlenül...

Aztán neki se volt ideje a „felismerését” másokkal közölni...

Mr. Andrews: Apád minden „lányfelszedését” láttad, vagy csak elmesélte ezeket neked?

Clinker: Szaladgáltam én is eleget éjszaka, láttam vagy húsz alkalommal... Tudtam, hogy apám a megfojtott lányok gyilkosa, ezután minden esetét elmondta – dicsekedve – nekem... Mindig azt a hülye skót dalt dudorászta, ha egy-egy sikeres akciójából visszatért, ez volt a fő perverzítése.... Nálunk, tudod családi hagyomány a perverzítás, apai felmenőink között mindig akadtak fojtogatók, egyebek...

Mr. Andrews: Humorodnál vagy, mint mindig, Clinker... Az apád „naplója” – az, ugye hamuka volt?

Clinker: Az hát, jellemző Laurel bíró hülyeségére, hogy majdnem bevette ezt a hadovát!

Mr. Andrews: Te, én azt sem hiszem el, hogy te Pollyt, a mostoha, pardon, nevelőnyádat megerőszkoltad...

Clinker: Nagy megérzéseid vannak, fiú!

Nem kellett nekem öhozzá erőszak...

→

A város szintén nagy tradíciókkal rendelkező egyesülete a Salgótarjáni Római Katolikus Olvasókör. Fennállásának 30. évfordulóját 1930 májusában ünnepelte. Munkálkodásának középpontjában a művelődés, a karitatív tevékenység és a keresztény társadalmi élet állott. A körben rendszeresek a felolvasások, előadások, a színjátszás, volt vigalmi gárdájuk. Színi előadásait a jó idők beálltától a nyári színpadjukon tartották. Előfordult, hogy felolvasó, műsoros estjeiken az érdeklődők nem fértek be a nagyterembe, és az ablakok alatt is hallgatták az előadásokat. 1927. novemberétől önálló mozi, 1930 nyarától pedig tekepálya szolgálta a tagok jó közérzetét. Még nem fizették ki az olvasókör építésére felvett kölcsönöket, amikor máris hozzáláttak a kicsinek bizonyult épület bővítéséhez. Megkeresésük eredményeként a Földművelődésügyi Miniszter 10 000 pengő segély kiutalását ígerte az építkezéshez.¹⁸

Baglyasalján, mint akkor még önálló településen négy olvasókör is létezett. A Baglyasaljai Bányamunkások Olvasóköre és a Baglyasaljai Altiszti Olvasókör volt a legjobban ellátott és legrendszeresebb életet élő, de folyamatos munkát végzett az Iparos Olvasókör és a Római Katolikus Olvasókör is. Előfordult, hogy együtt tartották az ünnepeket, de praktikus dolgokban is együttműködtek. Két-két olvasókörbe járhattak Salgóbányán, Zagyvarónán, Zagyvapálfalván, de volt Somoskőújfaluban, Somlyóbányán, Etes-Amálián és Jánosaknán is. Jobbágyiban a Katolikus Olvasókör mellett külön olvasókört tartottak fenn az iparosok. Palotáson az Iparos Olvasóegylet önálló helyiséggel rendelkezett.

Kaszinók

A kaszinók az úri világ társaskörei maradtak. A Nógrádban alapított 13 kaszinóból mindössze a sziráki és a berczeli nem szelektálta a tagokat, a vá-

→
Amikor a barátnőjénél lakott, többször próbálkoztam már vele. Most bejött... Azt ígértem neki, hogy megmutatom azokat a helyeket, ahol férje, apám a megfojtott lányokat kidobta kocsijából. Így jött el velem, kisvárosunkba...

Mr. Andrews: Clinker, te szerelmes voltál a mostohanyádba?

Clinker: Igen, tizenöt éves korom óta szerelmes voltam Pollyba.... Azóta mikor először megláttam meztelenül, s azóta is... Amikor megláttam őt bikiniben a városi strandon, ahol mindig nagy sikere volt a férfiaknál akkor is... Szerelmes voltam a fekete hajába, a kőkemény mellcibe, fehér combjaiba, mindenébe szerelmes voltam! Jobb, ha tőlem tudod meg, hogy apám piszokul féltette tőlem „szép kis feleségét”! Azt mondta, hogy megöl, ha Pollyhoz nyúlok... Amikor a szálloda bárjából visszamentem a szobánkba, már elég piás voltam, a bárban is iszogattam egy kicsit, úgy három viszkít és Polly már meztelenül várt az ágyon szétvetett combokkal... Világítottak a fehér combjai a szobában, sőt, hogy költői legyek „az éjszakában”... Most végre megtörtént az, amire húsz éve örültem vágytam... Csodásan szenvedélyes volt Polly, de amikor kimerülten elaludt hajnal felé, ne feledd, hogy már negyvenhét éves volt – megláttam pihegő fehér nyakát: meg kellett őt fojtanom...

Hogy elvihessem holtan oda, ahol apám azt a sok lányt kidobta az autójából, akiket megerőszakolt – és sajna – szintén megfojtott...

rosi kaszinókra ez már nem jellemző. A „Berczeli Kaszinó” alapszabálya így fogalmazta meg fő céljait: „...művelt társasági eszmecsere által közértelemesség fejlesztése osztályok kizárása nélkül, testvériség eszméjének megvalósítása, a közjónak és a hazának felvirágoztatására szükséges erők összesítése”.¹⁹ A tizenhárom kaszinóból hat már az előző korszakban is létezett, hét pedig az 1922–1931 közé eső időszakban alakult. (Lásd a táblázatot, a 2. sz. ábrát.)

A Nógrád vármegyei Kaszinó már nem nyerte vissza valamikori fényét a háború után. A harmincas évek egy közgyűlési beszámolója részvétlenségről és a kaszinó iránti érdektelenségről számolt be. Ennek okául a tisztviselők és a nyugdíjasok nehéz helyzetét, a fiatalok elfordulását és a sok társadalmi egyesületet emlegetik. A kaszinói igazgató jelentése szerint, a 104 rendes tag 382 pengő, a 76 kültag pedig 342 pengő hátrálékkal tartozott.²⁰

Hasonló helyzetben volt a Szécsényi Kaszinó is. Bérelt házban tartott fenn helyiséget, de működését a húszas években a pangás jellemezte. 1929-ben *Wolf Béla* több javaslatot tett a kaszinói élet fellendítése – az egyesület legyen nyitott, vonják be a nőket, családtagokat, legyen jelen a zene, a dal, stb. –, de nem sok sikerrel.²¹

Salgótarjánban kiterjedt kaszinói élet folyt. A város iparvállalatainak és nagyobb bányatelepeinek életéhez hozzátartozott a kaszinó. Míg a munkások és altisztek szórakozásának, művelődésének színtere az olvasóegylet volt, addig a tisztí világa, a város előljáróié a kaszinó. A korszakra jellemző erős társadalmi elkülönülési igényt jól szolgáltatta ez a forma.

A megye legreprezentatívabb kaszinója az Acélgvári Tiszti Kaszinó volt. A háborús évek a gyár szomszédságában, az olvasóegylet melletti épületüket

→

Szóval ez történt, na... Hiába, mint említettem – már apai felmenőim is nagy fojtogatók voltak...

De talán csak így akartam figyelmeztetni kisvárosunk lakóit, hogy van valami összefüggés a száz lány megfojtása, és a „skótszoknyás felügyelő” feleségének megfojtása között...

Mr. Andrews: Hát, Clinker, én most megyek, azt hiszem az elkövetkező száztizenkilenc évben nemigen látogatlak meg majd itt a fegyházban. Jó pihenést kívánok neked, csomagban küldök még skót cigit, rengeteg maradt még abból, amit apád ajándékozott nekem. Nem haragszol azért, hogy így kérdezgettelek?

Clinker: Vagány vagy, Andrews, bírtalak téged mindig, de apámat, a skót szoknyájával, meg az egész „skótságával” együtt nagyon rühelltem. Főleg azt az idióta skót népdalt nem csíptem, amit mindig eldúdolt, miután egy-egy spinkót megfojtogatt... Na, járj szerencsével Andrews...

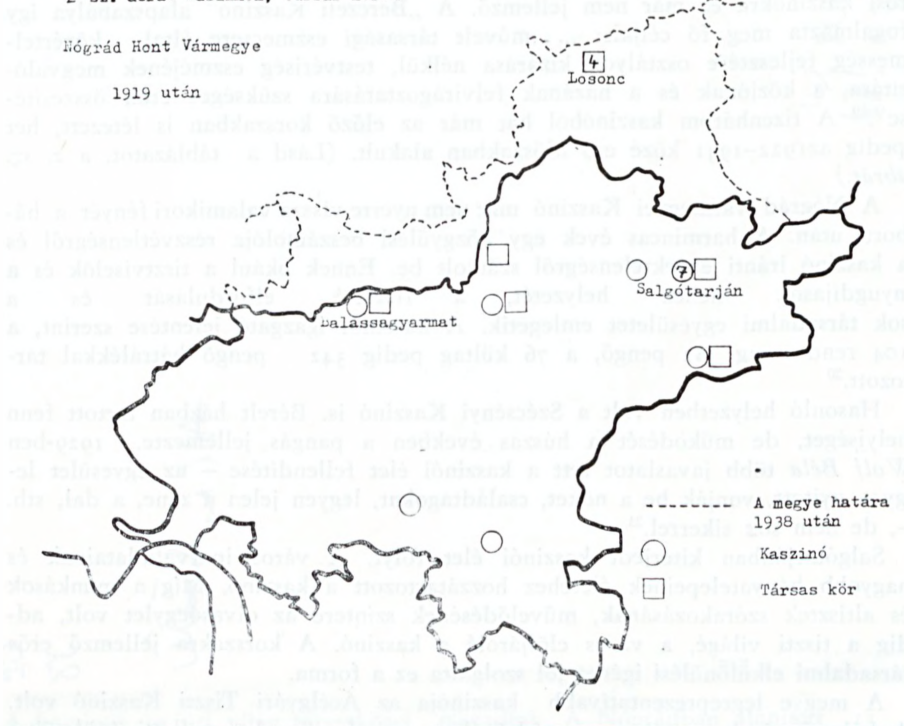
Mr. Andrews a Clinkerrel történt beszélgetéséről részletesen beszámolt dr. Zimmermann ügyésznek, pardon, a főügyésznek, „Zimmynek”. Zimmy megcsóválta szép fejét, ugyanúgy, mint amikor a feleségjelöltek ajánlkozását szokta visszautasítani, s így szólt:

– Te Andrews, jogilag itt egy tény bizonyított: az, hogy Clinker megfojtotta a kedves mostoha, pardon nevelőanyját, anyukáját.

Szerintem Clinker jónéhány lányt megfojtott maga is, sőt – most szór-szalat hasogatok: az elmebeteg Fauna „levele” egyáltalán nem fogható fel

→

2 sz. ábra: Kaszinók, társas körök

→
bizonyító erejű dokumentumként! Tudod, hogy a hullamosó nagyon szeretett piálni, hát a diliházban ettől a nagy lehetőségtől jórészt megfosztotta őt Mr. Smollett, meg persze a szabadságától is megszabadította őt az elmeógyintézeti elhelyezés.

Talán így állt bosszút Fauna, a beszámoló „levéllel” a skótszoknyás felügyelőn – annak halála után... Lehet, hogy nem is a felügyelőt, hanem Clinkert látta a hullamosó a folyóparton, azon az ominózus hajnalon... Aztán Clinker szólt a kedves papának, hogy tegye hűvösre Faunát! Lehet, hogy a pajzán, skót dallal arra figyelmeztette Mr. Smollett Clinkert, hogy mindannyiszor tudott a büntetteiről, a lányok megfojtásáról.. De hagyjuk a fenébe az egészséget, Andrews, gyere el hozzám, mert meg akarom veled beszélni a Smith-ügyet, tudod ez az a pali, aki kirabolta szép városunk egyetlen bankját...

Most írom emlékirataimat is. Egy agglégény feljegyzései a címe, egy-két stilisztikai problémát akarnék veled megbeszélni, hiszen te mindig nagy irodalmár voltál... Csak a feleségedet ne hogy magaddal hozd – tette hozzá elgondolkodva Zimmy.

– Én sosem voltam nagy irodalmár – szerénykedik Mr. Andrews – és ne aggódj, a nejemet nem fogom magammal vinni. Mr. Smollett, ő volt a nagy irodalmár, a fiainak is skót regényhősök nevét adta! Most elmegyek Fauna temetésére, biztos én leszek az egyetlen résztvevő, viszek neki egy szál virágot... aztán indulok hozzád Zimmy....

– De vigyázz ám a temetésen, nehogy megkínáljon Fauna angolszalonnával – figyelmezteti Mr. Andrews főfelügyelőt Doktor Zimmy...

– VÉGE –

sem hagyta nyomtalanul. 1923-ban nagyobb összegből felújították a könyvtárat. A következő évek pénzügyi nehézségekkel teltek, amelynek részben az infláció volt az oka, részben az, hogy a „multságok, játékok tetemes vigalmi adó alá estek, sőt még a közgyűléseink megtartása is csak megfelelő belyegilleték stb. lefizetése mellett engedélyeztetnek”, s még ezt tetézték egyéb kifizetések, hozzájárulások: „cserkészek zászlójára, torbagyi viharkárosultaknak, leventék alapítványára, olvasóköri dalárdáknak összesen 1 625 000 K-t.”² Ezekben az években gyakran adták ki helyiségeiket más egyesületeknek, bár ezek közül nem mindegyik volt fizetőképes. Ahogyan az egyesület történetének szerzője Wabrosch Béla írta: „Szinte özönével dőltek ránk a keresztény, hazafias irányú gyletek...”³

A kaszinó lassan tért magához, a múltjához méltó konszolidált életet csak a harmincas évektől élt. Általában 10–15 lapot járattak, rendszeresek voltak az előadások, felolvasások. Több száz fős báljaik, ahol egyszerre cigányzene és jazz is szólt, jelentős társadalmi eseménynek számítottak. A kaszinó és az olvasóegylet épületét egy függőfolyosó, az úgynevezett „sóhajok hídja” kötötte össze, s ha az úri közönség érdeklődésének megfelelő programot vélt az olvasókörben, ezen keresztül látogatta, majd tért vissza. A kaszinó természetes tartozékai voltak a játéktérmekek. E helyiségekben a szerencsejátékok fogalma alá tartozó „hazard” játékok is megengedettek voltak. Erre a „kártyajátékokkal üzőtt visszaélések megakadályozása tárgyában kibocsájtott 174000/1928. B. M. sz.” rendelet külön feltételeket állapított meg. Ez a rendelet szabályozta a kaszinók tagfelvételi rendjét is. Eszerint két egyesületi tag ajánlására, a jelentkező nevének 14 nappal a közgyűlés előtt történő kifüggesztése után lehetett szavazásra bocsátani a tagsági kérelmet. A kaszinói életet élő egyesületek záróráját éjjeli két órában szabta meg a rendelet.

A gyári, bányai és helyőrségi kaszinókon kívül a városnak külön kaszinója létezett, 1876-os alapítással. A Tanácsköztársaság idején megszűnt a tevékenysége, s csak 1924-ben alakult újjá *Róth Flóris*, bányaügyi főtanácsos vezetésével. Először a Vadász Szálló nagytermében rendezték összejöveteleiket, de ez nem oldotta meg helyiség gondjukat. Végül Róth Flóris bányaigazgató jóvoltából, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. átruházta a kaszinóra a Kiss Gyula-féle vendéglő melletti helyiségei bérleti jogát. A termeket úgy alakították át, hogy kapcsolatban legyenek a vendéglővel, de a különállást is biztosították. Az 1926-os esztendő 172 taggal nyitották. A húszas évek végén, a harmincas évek első felében különösen élénk társadalmi és kulturális életet élt a kaszinó. Jelentős újításnak számított, hogy minden csüörtökön este hölgynapot tartottak, amikor a „kaszinótagok hölgy hozzátartozói is szabadon” használhatták az összes helyiséget.

Társaskörök

A társaskörök belső élete alig különbözött az olvasókörökétől, olykor a kaszinóképtől, egyesek működésének azonban jellegzetességet, karaktert adott, ha valamilyen konkrét érdeklődési terület, vagy cél köré szerveződtek.

Salgótarján nagy múltú társaségylete a palackgyárban fejtette ki napi tevékenységét. A húszas évek első fele jobbra a régi idők árnyékában telt, míg végül 1927-ben, az acélgyár példájára olvasóegyletté alakult a munkások társaségylete. A későbbiekben életük számos mozzanata hasonlított az Acélgyári Olvasóegylet formái megnyilvánulásaira. 1928-ban mindössze 48 fizető

tagot tudhattak magukénak. 1934-ben azonban már 200 fős tagsággal rendelkeztek. 2000 kötetes könyvtárukon kívül volt népi zenekaruk, amely többnyire a színjátszókat kísérte, 1936-tól pedig szalonzenekar is játszott az egyesületen belül. Híresek voltak az üveges-, csiszoló-, iparosbáljaik és hagyományos gyermekmajálisai.²⁵

A Nógrád vármegyei Széchenyi István Társaságot balassagyarmati fiatal értelmiségiek alakították 1939. március 15-én. Sajnos, érdemi működésükre nem sok időt hagyott a háború.

A Kisterenyi Társaskörön kívül volt két népköre is a megyének, Ludányban és Szécsényben. A Ludányi Népkör alapszabálya a gazdakörök és községi olvasóköri célkitűzéseit egyesítette magában. Belépett a Magyar Gazdaszövetségbe, ugyanis művelődési elképzelései mellett külön hangsúlyt helyeztek az „okszerű gazdálkodás előmozdítására” és a hasznot hatjó háziipar meghonosítására”. Emellett jogi tanácsadást adtak a tagoknak, s szükség esetén békéltető bíróságokat állítottak. A népkör politikai kérdések megtárgyalásától távol tartotta magát.²⁶

A visszacsatolás után Losoncon bejegyzett társaskörök közül a Polgári Kör érdemmel kitüntetett figyelmet. Helyiségeiben a mai értelemben vett korszerű művelődési otthoni tevékenységet fejtett ki. Társas összejövetelein, műsoros délutánjain, a szórakoztató játéklehetőségeken kívül ismeretterjesztő és szaklapokat járatott, nyilvános előadásokat, felolvasásokat, multságokat rendezett. Épületében kapott otthont a Losonci Magyar Dalegylet, s minden hét egy délutánján a nagyközönség rendelkezésére állt kölcsönkönyvtára.²⁷

A vázlatosan bemutatott egyesülettípusok a két világháború közötti Nógrád társadalmában létrejött egyesületeknek csupán egy töredékét alkotják. Kutatásaim során eddig 465 művelődési tartalmú egyesületet leltem fel, amelyek szűkebb hazánk e néhány évtizede alatt fejtették ki tevékenységüket. Feltételezem, hogy sokaknak az egyesületek e burjánzása meglepő jelenség. Pedig érdektagolt, modern társadalmakban az állampolgárok leginkább egyesülés révén nyerhetnek árnyalt, valóságos önkifejezési formákat, maguknak való szervezeteket. S a jól működő szervezetekkel otthonosságot: a valahová tartozás megerősítő érzését. Az ilyen igények megfogalmazására és gyakorlására az európai társadalomfejlődés nem tudott jobb keretet találni, mint a jogi garanciákkal is biztosított egyesülést. A dualizmuskori és a két világháború közötti évek csupán prológust jelentettek a szabad egyesülés jogának kivívásához. Mai társadalmi életünknek is szomorú tragédiája, hogy amikor e prológus után elkezdődhetett volna az igazi kibontakozás, rövidesen lehullt a függöny. Az egyesületek nagy társadalmi szerepjátékát a második világháború után rövidesen kiteljesedő, kontrollját veszített hatalom felfüggesztette.

JEGYZETEK

1. E tendenciát jól mutatja Nógrád vármegye művelődési tartalmú egyesületeinek számszerű alakulása:
Korszak	1849 előtt	1849—1866	1867—1874	1875—1899	1890—1918	Összesen
Egyesületek száma	9	3	10	41	156	219
2. A kérdés iránt érdeklődő olvasó áttekintést talál e problémáról, a Nógrád Megyei Közművelődési Központ gondozásában előkészület alatt álló Nógrádi Közművelődési Füzetek IV. kötetében: Brunda Gusztáv Művelődési tartalmú egyesületek Nógrád megyében a két világháború között. Kézirat, 129. p.
3. KISS Jenő: Gazdakörök és olvasókörök a két világháború között. Népművelési Ertesítő, 1963. 172. p.
4. CZETTLER Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp. 1914. 837—844. p.
5. SZENTIVÁNYI Károly: Népakadémia. Veszprém, 1924. 1—36. p. A népművelők munkaközössége felé. A Balatonkenesén 1943. május 19—21-én tartott országos népművelési értekezlet előadásai és vitaanyaga. M. kir. Országos Iskolánkívüli Népművelési Intézet. Bp. 1944.
6. A „Falu” Országos Földműves Szövetség Alapszabályai. Bp. 1928. 2. p.
7. U. o.
8. KISS Jenő, 173—174. p.
9. H. SAS Judit: Népfőiskolák, gazdakörök, olvasókörök, in.: Fél évszázad két évtizede 1930—1950. Népművelési Intézet és a Szolnoki Megyei Művelődési Központ, 1983. 81—106. p.
10. KISS Jenő, 182—185. p.
11. Nógrád Megyei Levéltár = NML; IV. 489. (Nógrád, ill. Nógrád-Hont vármegye egyesületi alapszabályának levéltári gyűjteménye = NVM EAGY/I. r. sz.) Egyesületek és társulatok nyilvántartási jegyzéke. (A továbbiakban: NML.) IV. 489. 1. r. sz.
12. U. o.
13. Százéves a Salgótarjáni Kohász Művelődési Központ. Szerk.: Molnár Pál. Salgótarján, 1978. Salgótarjáni Kohászati Üzemek Művelődési Központja 127. p.; WABROSCHE Béla: A Salgótarjáni Acélgyári Olvasókör története, 1888—1925. Salgótarján, 1926. Munka Könyvnyomda; Munka 1923. okt. 6., 1924. jan. 19., 1925. május 13., 1930. okt. 18.
14. Munka 1924. júl. 12., 1926. jan. 1., 1927. dec. 24.
15. NML. IV. 489. 6. rsz.
16. Munka 1924. szept. 13., 1935. jan. 1.
17. Magyar városok és vármegyék monográfiája. Szerk. LADÁNYI Miksa. Bp. 1934. Bp. = Cegléd, 337. p.
18. NML. IV. 489. 7. r. sz., Munka 1923. okt. 6., 1924. nov. 22., 1925. máj. 30., 1925. dec. 8., 1927. nov. 19., 1930. júl. 12.
19. NML. IV. 489. 1. rsz.
20. Nógrádi Hírlap 1938. ápr. 18.
21. ANTAL Károly: 150 éve alakult meg Szécsényben a Kaszinó. Szécsényi Honismereti Híradó, Szécsény, 1988. 45—48. p.
22. WABROSCHE Béla: A Salgótarjáni Acélgyári Tiszti-Casino története 1888—1925. Salgótarján, 1926. 45. p.
23. U. o.
24. Munka 1927. febr. 12.
25. VRATNI József: A Salgótarjáni Öblösüveggyár kulturális élete 1906—1963. Salgótarján, 1963. Salgótarjáni Öblösüveggyár Szakszervezeti Bizottsága.
26. NML. IV. 489. 3. rsz.
27. NML. IV. 489. 8. rsz.: Losonci Hírlap 1938. jan. 16., 1944. jan. 23.

(A dolgozat az Eötvös József-Alapítvány támogatásával készült.)

KUTI ÉVA-MARSCHALL MIKLÓS-NYILAS GYÖRGY

Helyi kultúra mecénások nélkül?

Miért fontos a lokális kultúra?

A helyi kultúra léte, nélkülözhetetlensége – ahogyan az olyan kultúrhistóriai kifejezések is, mint a „genius loci”, vagy a „couleur locale” is utalnak rá – tulajdonképpen annyira természetes, hogy meddő okoskodásnak tűnhet minden racionális magyarázat. Olyan, mintha azt kérdeznék: miért van család, miért vannak közösségek, miért van (esetenként kellene, hogy legyen) helyi társadalom, miért szerveződtek az emberek falvakba, városokba? A társadalomtudományok persze megpróbálnak választ adni ezekre a kérdésekre is, mi azonban (itt és most) csak utalunk a helyi kultúra szerepére, funkciójára, mert vizsgálódásunk arra korlátozódik, hogy ma Magyarországon melyek a helyi kultúra létének és fejlődésének gazdasági, jogi, politikai feltételei és ezek a tényezők mennyiben segítik, illetve hátráltatják – itt és most – a helyi kultúra létezését.

Az utalások szirtjén maradva: ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy mi az, ami *nem lokális a kultúrában*, máris közelebb jutunk a *lokális kultúra* jelentőségének megértéséhez, mert mindaz, ami nem lokális – birodalmi, udvari, állami, reprezentatív magaskultúra és népnevelés (Bildungskultur) – később lett, éles, cezúrákkal terhelt (vagy áldott?) és a kultúra jelenléte csak egy töredékét képviseli. Másképpen szólva: éppen a helyi, konkrét közösségekhez, nem pedig az ideológikus, szimbolikus, elvont közösségekhez (nemzethez, birodalomhoz, osztályhoz) kapcsolódó kultúra az, ami a folytonosságot biztosítja és így a fejlődés szerves fundamentuma.

Jóllehet, az árutermelés, a kapitalizmus, a piacgazdaság kifejlődésével egyidejűleg a kulturális tevékenységek jelentős része is levált az elsődleges közösségekről és „professzionizálódott”, szolgáltatássá vált, a lokalitás, a „helyhez”, a helyi társadalomhoz való kötődés jelentősége nem csökkent.

A lokális kultúra jelentőségét persze a másik oldalról a település, a helyi társadalom oldaláról is megfogalmazhatjuk. Elegendő arra a közhelyeszerű igazságra utalnunk, hogy nincs helyi társadalom helyi nyilvánosság nélkül, amelynek viszont egyik legfontosabb hordozója a kulturális nyilvánosság. A helyi azonosságtudat, a lokálpatriotizmus kifejlődésében szintén nélkülözhetetlen a helyi kultúra, sőt arra is sok példát találhatunk, amikor a gazdasági fellendülés éltetője volt a jól megválasztott *helyi kultúrpolitika*, (pl. a fesztiválvárosok esetében).

Magyarországon mindig is töredékes, korlátozott volt a központi hatalommal szemben kiépített helyi autonómia. Sokan éppen ezt – a helyi „autonóm szigetek” hiányát – tartják a kelet-európai társadalomfejlődés egyik meghatározó sajátosságának.

A helyi hatalom, azért fontos, mert neki van módja a struktúra által engedett szabadsággal élni, a külső kényszerítő-korlátozó erők szorításán lazítani (kijátszani vagy éppen meglovagolni azokat), másfelől mint a struktúra terméke és újratermelője maga is kényszerítő-korlátozó tényező a helyi kultúra alakulásában.

A II. világháború után szocialista köntösben jelentkező megkésett centralista industrializmus még a meglévő töredékes helyi autonómiákat is szétrombolta. Gondoljunk csak a községi, városi, öngazgatás, a helyi egyesületek stb. felszámolására. A végtelenen egyoldalúnak bizonyult industrialista gazdaságvezérlés ágazati és hierarchikus alapon szerveződött: logikájától idegen volt mindenfajta lokalizmus, regionalizmus, területiség. A területhez, településhez, lakossághoz kötődő infrastruktúra sokat emlegetett lemaradásának alapvető okát is valószínűleg ebben kell keresni.

A helyi önállóságot elfojtó, a településeket (és így embereket, állampolgárokat) rangsoroló, „körzetesítő”, egyes ipari és igazgatási érdekcsoportokat kiszolgáló központi újraelosztás diszfunkcionalitása régóta nyilvánvaló, társadalomtudományos és politikai kritikája már mintegy másfél évtizede mélyül és terebélyesedik.

A lokalitás jelentőségének újrafelfedezése, a „helyi társadalom” intézményeinek „rehabilitálása” sarkalatos pontja a meghirdetett demokratizálási programoknak. E sajátos „második polgárosodás”, a helyi politikai és kulturális nyilvánosság fórumainak újratereemtése jelentheti azt a sokat hiányolt „érdekeltségi többletet”, ami nélkül semmilyen modernizálási, demokratizálási törekvés nem járhat sikerrel.

Ez lenne az a tág társadalomfejlődési összefüggés, amiben a lokális kultúra jelentősége értelmezhető. A mai magyarországi helyzet azonban ennél bonyolultabb. A fenti hosszú távú „trend” mellett erősen hat egy rövid és középtávú kényszer: a költségvetési restrikció, ami az egész költségvetési szférát – az egészségügytől a kultúráig – differenciálatlanul az alternatív, pótlólagos finanszírozási források felé hajtja.

Amikor tehát a lokális finanszírozás felértékelődéséről beszélünk, nagyon nehéz szétválasztani a „lokalitás” általános társadalompolitikai felértékelődését és az ad hoc finanszírozási kényszereket. A helyi finanszírozási „reneszánszban” olyan különböző fajsúlyú dolgok keverednek, mint a központi újraelosztás diszfunkcionalitása, a mindenkor éppen aktuális decentralizálási hullám, a költségvetési restrikció és a lokalitás (legyen az községi, kisvárosi, városi, városrészi) felértékelődése.

A KULTÚRA HELYI FINANSZÍROZÁSÁNAK STRUKTURÁLIS KÖTÖTTSÉGEI

A kultúra helyi finanszírozásának lehetőségeit a közvetetten és közvetlenül ható kényszerítő-mozgósító erők és korlátozó-fékező tényezők szabályozzák, ugyanakkor a struktúra kötöttségét, meghatározó szerepét a helyi sajátosságok, a helyi hatalom, a helyi társadalom, a tradíció módosítja. Akármilyen erős a struktúra szabályozó ereje, akármennyire erős a központi (állami) kultúra expanziója és finanszírozási rendszerének terelő kényszere, a helyi érdekek törekvések lépten-nyomon megtörik, átstrukturálják azt.

A közvetetten megjelenő kényszerek a kommunális, infrastrukturális hiányok pótlásának szükségét jelentik, mivel a településnek és az ott működő gazdasági egységeknek egyaránt érdeke a munkaerő (lakosság

megtartása, lokális identitásának megteremtése, kondicionálása. Ha nincs bölcsőde, óvoda, ha rosszak a tanulási, továbbtanulási, kulturális, szórakozási feltételek, ha az alapvető szükségletek kielégítetlenek maradnak, akkor lehet félni a lakosság rossz közérzetétől, elvándorlási szándékától. A strukturális tényezőkből adódó (központi újraelosztás, az infrastruktúra általános elhanyagoltsága) hiányok megszüntetését a rossz általános gazdasági, pénzügyi helyzet, a források szűkössége akadályozza. Ez általános (országos) probléma, az azonban már kifejezetten a helyi viszonyok függvénye, hogy milyen sorrendet állapítanak meg a hiányok pótlásában, mit preferálnak és mit „hanyagolnak” el, miért hajlandók küzdeni és miért nem.

A preferenciák megállapításánál ugyan működnek az általános, mindenütt érvényes „terelő” kényszerek (célcsoportos beruházás, jogi szabályozás), ezek azonban a helyi vezetés érdekeinek megfelelően, a helyi erőviszonyok függvényében áthághatók, elodázhatók, átütemezhetőek. Végül is az, hogy egy településen csatornáznak, iskolát, művelődési házat vagy éppen könyvtárat építenek, attól is függ, hogy a helyi vezetés mit tekint fontosnak, mit elodázhatatlannak, milyen érdekeket képvisel. Ha például az a cél, hogy a helyi értelmiséget, a kvalifikált munkásságot a településhez kössék, akkor nyilvánvaló, hogy ezen rétegek szükségleteit (akár más rétegek rovására is) ki kell elégíteni. Ilyenkor jönnek létre a jól, vagy rosszul ellátott lakóközvetek, illetve többnyire csak egyes réteggigényeket kielégítő reprezentatív intézmények.

A közvetett kényszerítő erők által felszínre hozott és hierarchikusan elrendezett hiányok megszüntetésének finanszírozását közvetlen kényszerítő erők támogatják: a tanács csak „fejpenz” lefizetése ellenében ad óvodai férőhelyet, „bérlokijelölési jogot”, a termelővállalatoknak. Ez mindössze annyit jelent, hogy ha a vállalat fejenként 10–15 ezer forintot átutal a tanácsnak, akkor dolgozói gyermeki számára óvodai, bölcsődei férőhelyet biztosítanak.

A tranzakció teljesen illegális, mégis mindkét fél kénytelen ezt csinálni. Az üzlettel egyébként mindenki jól jár: a tanács pénzhez jut, a vállalat emelni tudja jóléti színvonalát. (Férőhelyet, lakást szerez dolgozói számára.)

Fejlesztési forrásainak bővítésére az ügyes helyi vezetés természetesen igyekszik megragadni minden lehetőséget (annál is inkább, mivel szinte minden területen érezhető a hiány), más olyanokat is, amelyek nem szorító problémát oldanak meg, vagy saját fejlesztési tervében „háttul” szerepelnek. Így például a hetvenes években támogatott akció volt a művelődési központok építése, ami azt eredményezte, hogy szinte az országban sorra épültek az ilyen intézmények. (Más kérdés, – s ez már a szabályozás és az értékrend anomáliáit tükrözi –, hogy a művelődési központok reprezentatív kultúrpalotákká váltak, miközben iskolák voltak életveszélyes állapotban, csatornázási rendszerek mentek tönkre, perifériák maradtak ellátatlanul.)

Egy-egy „erős pozícióban” lévő vezető akarata révén a preferáltakon kívüli feladatok is bekerülhettek a fejlesztési tervekbe!

A strukturális hiányokból, szakági kampányokból, a felső vezetés irányából érkező nyomásból adódó kényszerek hatását gyakran jelentősen csökkenti egy más típusú, más csatornákon keresztül érvényesülő kény-

szer, a vállalati és tanácsi szabályozók, előírások betartásának kényszere. Egészen egyszerűen arról van szó, hogy *bizonyos célokra akkor sem szabad áldozni, ha erre megvolna a lehetőség*. Közvetlen korlátozó tényezőnek foghatjuk fel a normatív szabályozást is, amely sokszor csak igen drága fejlesztést tesz lehetővé, s így azokon a településeken, ahol a normáknak megfelelő intézményeket a magas költségek miatt nem tudják létrehozni (pl. ha az előírt légméterű, négyzetméterű épületekre nincs elegendő pénz), a szükséges fejlesztés elmarad.

De a strukturális hiányok (égető problémák) és a közvetlen kényszerítő erők sok esetben a korlátok átlépésére is mozgósítanak („meg kell valahogyan oldani”), s a feladatok megoldását az illegális szférába tolják. Az „illegális” vagy féllegális, bújtatott támogatások rendszere ma már általánosan elfogadott, rutinszerű, kiiktatása komoly gondot jelentne a település életében.

A vállalatoktól érkező (legális és illegális) támogatásoknak azonban határt szab egyrészt a vállalatok gazdálkodási feltételeinek keményedése, másrészt, az együttműködő felek közötti egészségtelen viszony: a kérő fél helyzete nehéz, kellemetlen, hiszen közösségi célokért kell pénzt, segítséget „tarhálnia”, az adó fél számára pedig idegesítő, hogy túl sok intézmény próbálja gondjait – többnyire ellenszolgáltatás nélkül vagy formális ellenszolgáltatás fejében az ő terhére megoldani. A kényszerek és korlátok együttesen jelölik ki a lehetőségek körét, az egyes szférák mozgósítják és korlátozzák is egymást (pl. a rossz gazdasági, pénzügyi helyzet, strukturális hiányokat teremt, amelyek megszüntetését a gazdasági szabályozás gátolja, ugyanakkor azonban a közvetlen kényszerítő erők hatására ezeket a problémákat esetenként akár az illegális szféra bekapcsolásával is megoldják). Ebben a dinamikában nagy szerepe van a helyi akaratokat és érdekeket képviselő helyi vezetők személyiségének, diplomáciai érzékenységének, kijáró képességének, egy-egy gazdasági vezető beállítottságának, személyes elkötelezettségének. Indokoltnak érezzük, ezért, hogy az ő oldalukról, a potenciális mecénások szerinti bontásban vizsgáljuk meg a helyi kultúrafinanszírozás lehetőségeit és valóságát.

Helyi kultúra nincs helyi mecénások nélkül. A mecénás, tehát valamely kulturális intézmény vagy tevékenység finanszírozója, támogatója, – mindenütt a világon a három jövedelemtulajdonos lehet: az állam (annak központi és helyi szervei), a lakosság (egyéni vagy kollektív – például alapítványi – adományai) és a gazdálkodó szervezetek, vállalatok szövetkezetek és egyéb gazdasági társulások.

Elemzéseinket ezúttal a helyi tanács és a gazdálkodószervezetek mecénási szerepének vizsgálatára korlátozzuk, mivel a lakossági kulturális ráfordítások feltérképezéséhez nagyobb fogyasztásszociológiai vizsgálatra lenne szükség.

A TANÁCS SZEREPE A KULTÚRA FINANSZÍROZÁSÁBAN

Az elmúlt négy évtizedben a helyi tanácsok sohasem voltak olyan helyzetben, hogy valóban a maguk gazdáinak érezhették volna magukat, számottevő befolyásuk lett volna bevételeik alakulására, szabad keztek volna a kiadásaikkal kapcsolatos döntésekben. Anyagi helyzetük mindig erősebben függött a központi és a megyei újraelosztási döntésektől,

mint saját gazdálkodási erőfeszítéseik eredményétől. Ebben a tanácsi szabályozórendszer legutóbbi, 1986-os módosítása sem hozott érdemi változást.

Nem változott meg az, hogy a tervezés kiindulópontja a kiadási előirányzat (az új terminológia szerint a biztonságos gazdálkodási szint, ami természetesen a bázisszemlélet továbbélését jelenti, és a helyi tanácsok függő helyzetét konzerválja. Az állami támogatás összegének meghatározása egy olyan többszörös egyeztetési folyamatban történik, melynek során a megyei tanács részletesen megismerheti a helyi tanácsok költségvetését, fejlesztési terveit, s módja van rá, hogy teljesen egyedi elbírálás alapján ismerje vagy ne ismerje el ezek indokoltságát, adjon vagy ne adjon támogatást a tervek megvalósításához.

A helyi tanácsok bevételei között viszonylag alacsony arányt képviselnek a saját bevételek (az úgynevezett érdekeltségi bevételek). Az ebbe a csoportba tartozó tételeknek (költségvetési intézmények ár- és díjbevételei telek-használatbavételi és igénybevételi díj, építési telek eladásából és tartós használatba adásából származó bevétel, lakásépítéssel és juttatással kapcsolatos bevétel, lakossági út- és közműfejlesztési hozzájárulás, üdülőhelyi díj, településfejlesztési hozzájárulás, hitel, vállalatoktól átvett pénzeszközök) már a pusztá felsorolása is mutatja, hogy jelentős növelésükre aligha van mód. Emelésük részben a lakosság teherbíró képességének korlátaiba ütközik, részben magára a tanácsra róva olyan kötelezettségeket, (beruházások, közművesítési kiadások, kamatfizetés), amelyeket az nem vállalhat.

A helyi gazdálkodó szervezetek adói (és idén a lakossági jövedelemadók) nem közvetlenül, hanem az állami újraelosztás rendszerén keresztül kerülnek a helyi tanácsokhoz. Ez az újraelosztás azt jelenti, hogy az egyes települések lakosságarányosan, de településtípusonként eltérő normatívák alapján részesülnek ezekből az adókból. Az egy lakosra jutó összeg 1986-ban a községekben fele volt a városinak, a városi szintén fele a fővárosinak. Ráadásul ez a bevétel gyenge vállalati teljesítmények esetén elmaradhat, és a tapasztalatok szerint el is marad a tervezett összegtől. Az így kieső helyi bevételt a költségvetés nem kompenzálja. A helyi tanács tekintetben teljesen tehetetlen (saját városa vállalatait hiába is ösztönöznék jobb teljesítményre, adóbevételét ez közvetlenül nem befolyásolja), mi több, az elemi információi is hiányoznak, amelyekre az időben történő alkalmazkodáshoz szüksége lenne.

Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a helyi tanácsok gazdálkodási, s ezen belül kultúrafinanszírozási lehetőségeit, döntési szabadságát erősen behatárolja az a központi és megyei irányítóktól való függés, amely meghatározó befolyást gyakorol a rendelkezésre álló források nagyságára. Különösen szembetűnő ez a függés, a fejlesztési források odaítélésében. (A működtetési költségvetés alakulásában sokkal nagyobb a „tehetetlenségi erő” szerepe kisebb a központi beavatkozás szabadságfoka.) A helyi tanácsok fejlesztési lehetőségeinek meghatározásában két mechanizmus játszik jelentősebb szerepet. Az egyik a fejlesztési fejkvóták, a másik a fejlesztési céltámogatások rendszere.

A fejlesztési fejkvóták rendszerének kialakítása éppen azzal a céllal történt, hogy bizonyos normativitást vigyen a fejlesztési források elosztásába. Maga a fejlesztési fejkvóta azt az egy lakosra jutó összeget jelenti, amelyet a helyi tanács éves fejlesztési tervében automatikusan megter-

vezhet. A fejkvóták nagyságának településtípusonként differenciált kialakítása a megyei tanácsok hatáskörébe tartozik. A központi irányelvek szerint ennek során figyelembe kellett venniük a településhálózat-fejlesztési célokat, az ellátottsági színvonalat, és az áthúzódó beruházásokat. A megyéknek öt fejkvóta előírására volt lehetőségük. Ennek során többségükben alkalmazkodtak a közigazgatási besoroláshoz, s a legkisebb fejkvótákat a községek, a legnagyobbakat a megyeszékhely városok számára írták elő. Egy-egy csoporton belül is igen nagyok voltak a különbségek, a községi fejkvóta például 400-tól 1200 forintig terjedt. A legalacsonyabb Komárom és Győr-Sopron megyében volt. Erősen szóródott a megyeszékhelyi fejkvóta is, 1500 és 2600 forint között. A legnagyobb értéket Békés és Tolna megyében érte el. A legnagyobb és a legkisebb egy megyén belüli fejkvóta között Nógrádban 5,7-szeres, Szolnok megyében 1,6-szoros volt az eltérés. A megyei stratégiák tehát széles skálán helyezkedtek el, s ennek, valamint a megyék központi újraelosztásában elfoglalt helyének megfelelően országos szinten igen nagy különbségek alakultak ki. Az egy lakosra jutó éves fejlesztési lehetőség Szekszárdon vagy Békéscsabán hat és félszerese volt annak, amelyek Komárom és Győr-Sopron megye kisközségei rendelkeztek.

A fejkvóták alapján megtervezett fejlesztések anyagi fedezetét részben a szabályozott bevételeknek (költségvetési intézmények működési bevételei – a különböző adóbevételek) részben az állami támogatásnak kellett volna biztosítania. Ez már az ötéves terv első évében sem történt meg maradéktalanul, 1987-ben pedig kétszer is csökkentették az elvben garantált összegű állami támogatást, s a gazdaság gyenge teljesítménye miatt az adóbevételek is jelentősen elmaradtak a tervezettől. Ezt követően 1988-ra, s az ötéves terv még hátralévő két évére magukat a fejkvótákat is csökkentették. A csökkentés, éppúgy mint annak idején a kialakítás, megyei hatáskörben történt, a megyei tanács döntésétől függött, tehát hogy melyik települést, településcsoportot milyen súlyosan érintette.

A fejlesztési célra rendelkezésre álló eszközök elosztásának másik új megoldása, a fejlesztési céltámogatások rendszere. A céltámogatásként elosztható állami fejlesztési hozzájárulást a megyei tanácsok a megyeközponti beruházások támogatására szánt összegekkel együtt kapják meg a központi költségvetésből. (Az e célra rendelkezésre álló összeget a központi tervezés során a hagyományos „szükségletszámítási” módszerrel osztják el a megyék között.) Az ebből leválasztott, a helyi tanácsok között pályázatok segítségével szétosztott állami támogatás a tanácsai fejlesztési kiadások negyedét teszi ki.

A *pályázati rendszer* elvben világosabbá, áttekinthetőbbé, s ezáltal demokratikusabbá tenné, s részben teszi is ezeknek a fejlesztési összegeknek az elosztását. Központilag három, minden megye számára kötelező célt írtak elő: a lakásgazdálkodási, a középiskola-építési és a vízgazdálkodási feladatok megoldásának támogatását. Ezeket a megyék további két, sajátosságaiknak megfelelő cél kijelölésével bővíthették. Ezek között a megyék többségében megjelent az általános iskolák fejlesztési célja is. (A céltámogatások útján elosztható összegeknek körülbelül egyötödét fordították általános és középiskolai fejlesztésekre.)

A céltámogatási rendszer működése azonban korántsem az eredeti elképzeléseknek megfelelően alakult. A pályázatok igen sok esetben for-

málisak maradtak. A célokat sokszor olyan „pontosan” megfogalmazták, a pályázati feltételeket olyan részletesen meghatározták, hogy a feltételeknek eleve csak egyetlen pályázó felelhessen meg. Akadtak olyan megyék is, ahol előzetes egyeztetések során „tisztázták” a helyi tanácsokkal, hogy mi az, amit megkaphatnak. Ezek után a pályázati nyomtatványok kitöltése már pusztá formalitás volt.

A fentiekben azért tárgyaltuk ilyen részletesen a helyi tanácsok anyagi helyzetét meghatározó szabályozást és döntési folyamatokat, mert érzékeltetni szeretnénk volna, hogy milyen szűk a helyi kultúrafinanszírozás mozgásteré, a pénzügyi meghatározottságok mennyire ellene dolgoznak annak, hogy a helyi tanács a helyi kultúra mecénásává váljon. (Pedig ez a szabályozás az elmúlt években sokat lazult a korábbi idők merev központi irányításához képest.)

A helyi kultúrafinanszírozás alapproblémája az, hogy az egész kulturális költségvetés arra a minimumszintre van beállítva, amely még éppen képes biztosítani a kulturális intézmények működtetését és a tűzoltás-jellegű rekonstrukciók, fejlesztések elvégzését. Ennek a ténynek történelmi, gazdaságtörténeti magyarázata van. Az iparfejlesztést erőltető gazdaságpolitika természetesen diszpreferálta – többek között – a kulturális infrastruktúrát. Az így kialakult, minimumra szorított kiadási szintet aztán a ráépítéssel, alapvetően bázisszemléletű tanácsai költségvetési gyakorlat szinte automatikusan konzerválta. Összefügg ez a helyi tanácsok központi és megyei irányítással szembeni kiszolgáltatottságával, de összefügg azzal is, hogy a helyi vezetés nem a település polgárainak ellenőrzése alatt működik, így kevésbé érinti azoknak a kulturális intézmények színvonalával való elégedetlensége, kevésbé érzékeny a felmerülő új kulturális igényekre, kezdeményezésekre.

A helyi kultúrafinanszírozás jelenlegi rendszerében a bevett, mindenütt egyformán jelentkező feladatok ellátásához (az óvodák, iskolák, művelődési házak, könyvtárak működtetéséhez) még csak-csak sikerül előteremteni a szükséges összegek minimumát, de ellenállásba ütközik minden, ami nem szokványos, nem rutinszerű. Márpedig a helyi kultúra éppen ezektől az egyszeri, a helyi körülményekből fakadó kezdeményezésektől válhat valóban helyivé. A helyi társadalmi és kulturális mozgalmak támogatásával nem lehet megváltani a következő tervidőszakot, amikor esetleg már sikerül az ehhez szükséges összeget is beépíteni, a tervbe. Igen fontos lenne, hogy a *települések gazdálkodása megszabaduljon a jelenlegi kötöttségektől*, a forrásképződés automatikusabbá, a rendelkezésre álló összegek felhasználása szabadabbá váljon, de ezeket a feltételeket is csak a helyi társadalom ellenőrzése alatt álló, annak érdekeit szolgáló vezetés tudná igazán kihasználni, a helyi kultúra javára fordítani.

Közismert azonban, hogy a tanácsok jelenleg nem az öngazgatás intézményeként, hanem állam- és szakigazgatási szervezatként viselkednek. Ebből következően a tanács legfeljebb saját apparátusának és intézményeinek lehet a gazdája, de nem a településnek. A helyi kultúrpolitikát, a helyi kultúra mecénás jellegű támogatását a kulturális reszortfeladatok rutinírozott végrehajtása helyettesíti. Reszortfeladatok teljesítéséből viszont nem állhat össze konzisztens település-, (város)-politika. A valódi kultúrpolitikától mi sem áll távolabb, mint a partikuláris ágazati (reszort) szemlélet, hiszen a sikeres kultúrpolitika elemi feltétele, hogy a helyi tele-

pülés, vagy társadalompolitika integráns része, ez utóbbiak egyik aspektusa legyen. Úgy is mondhatnánk, hogy ott kezdődne a helyi kultúrpolitika, ahol az intézményekért viselt reszortfelelősség véget ért.

Jelenleg azonban ez nincs így, sőt éppen a fordítottja a gyakori: a tanács saját intézményeinek érdekeit, szempontjait képviseli a település, a lakosság érdekeivel szemben. Ez annyit jelent, hogy a gazdálkodó szervezetek és a lakosság a helyi hatalom szemében nem a helyi kultúra hordozói, alakítói, hanem végrehajtói, pénzügyi szempontból az intézményrendszer működtetésének pótlólagos forrásai.

A strukturális és nem strukturális tényezők összecadónak, lehetetlenné válik az érdekek egyeztetése, a kulturális nyilvánosság megteremtése. Ezek hiánya persze visszaüt a kulturális mecenatúrára is, hiszen a vállalati, intézményi, állampolgári szabadság relatív növekedésével egyre nehezebbé válik a tervezett pénzek begyűjtése, a strukturális hiányok pótlása, a „helyi kultúrpolitika” végrehajtása.

VÁLLALATOK MINT MECÉNÁSOK?

A vállalatok kulturális tevékenységének vizsgálata során kézenfekvőnek tűnik az indítékok, a motiváció kérdéséből kiindulni. Ez annál is fontosabb, mert a munkahelyi művelődéssel kapcsolatos, már-már közhelylyé koptatott szövegek homályban tartják – s ezzel átláthatatlanná, kezelhetetlenné, befolyásolhatatlanná teszik – azokat az érdekeket, megfontolásokat, kényszereket, amelyek a vállalati kultúrafinanszírozási döntéseket meghatározzák.

Az aktív, koncepciózus vállalati kultúratámogatás legtermészetesebb célja, indítéka a munkaerő megszerzése és megtartása, a dolgozók vállalattal való azonosulásának elérése lehet. A gyerekek biztosított óvodai és iskolai elhelyezése, egy jól felszerelt és jól működő ifjúsági klub, egy sikeres sportszempat, néhány jól szervezett kirándulás, de áttételesen még a nyugdíjasokkal való törődés is jelentős szerepet játszhat a munkahelyhez való kötődés kialakulásában. Ha ugyanez a munkaerő-megtartási szándék vezetői rugalmassággal, a dolgozók igényeire való érzékenységgel, demokratikus munkahelyi légkörrel párosul, akkor a kulturális tevékenység nem számít nyugnek, hanem többé-kevésbé szervesen épül be a vállalati életébe.

Egy ilyen (ideálist közelítő) helyzet létrejöttét azonban a mai magyarországi vállalatoknál eleve megakadályozza az oktrojált kulturális feladatok sokasága. Hiába van meg a munkaerő-megtartási motiváció, hiába törekednének a vállalatok arra, hogy az átlagnál magasabb színvonalú, plusz szolgáltatásokkal kössék magukhoz dolgozóikat, ha a krónikus hiányhelyzetben kultúrára fordítható erőforrásaik zömét lekötö az állami költségvetés által rájuk áthárított feladatok ellátása. Amíg az elvben állampolgári jogon járó óvodai, iskolai ellátás finanszírozása, az elvben állami fenntartású közművelődési intézmények támogatása részben a vállalatokat terheli, addig nyilvánvalóan igen kevés eszközük marad saját „kultúrpolitika” megvalósítására. A kényszerek különböző szintekről (országos, megyei, helyi) különböző intézmények közvetítésével (párt, tanács, hatóságok, művelődési intézmények) és különböző formákban (jogszabály, utasítás, zsarolás, kérés) érvényesülnek, s a kényszerítő erő függ az érintett vállalat pozíciójától is.

A vállalati pozíció szorosan összefügg a vállalatvezetés személyes hatalmi helyzetével, s ezen a ponton be kell kapcsolnunk a motiváció vizsgálatába a szubjektív elemet, a vállalati vezetők, a kulturális kiadások ügyében illetékes döntéshozók egyéni értékrendjét, személyes kötődéseit, elkötelezettségét.

Itt kell megemlítenünk a motiváció negatív formáját, a teljes vagy részleges motiválatlanságot. Nem ritka eset, hogy a vállalati kultúrafinanszírozási döntésekben az eddigiekben felsorolt indítékok egyike sem játszik jelentős szerepet. Ilyenkor a döntéshozók magatartása alapvetően reaktív, az aktuálisan felmerülő követelményeknek, kéréseknek ad hoc módon, minden koncepció nélkül, az éppen adott körülmény függvényében tesznek vagy nem tesznek eleget.

A vállalatok kulturális ráfordításainak nagyságát a motiváció, a szándékok mellett a rendelkezésre álló és e célra felhasználható források nagysága is befolyásolja. A szóba jöhető források közül az első helyen állt – egészen 1987-ig – a jóléti és kulturális alap.

Az alap után a gazdálkodó szervezeteknek nem kellett adót fizetniük. Az iderakott forint tehát drágább volt, mint a „költségforint”, de „olcsóbb”, mint a „bér-, prémium-, vagy a fejlesztési forint”. A jóléti és kulturális alap tipikusan hibrid konstrukció volt: a pénzügyi kormányzat egyfelől adókedvezménnyel „honorálta” a jóléti kiadásokat, másfelől viszont kötelezően elő is írta azokat, tételesen meghatározva mind a kiadások összegét, (fejkvóta, normatív alapok), mind a kiadási jogcímeiket. Ebben a konstrukcióban, az adókedvezménynek nem volt ösztönző hatása; csupán annyit jelentett, hogy az amúgyis kötelező kiadások után a vállalatoknak nem kellett büntető adót fizetniük. Olyan ez, mintha a „mecenásra” ráparancsolnának: vegye meg az adott képet adott áron, majd „nagylelkűen” közölnék vele, hogy a kép árát levonhatja az adóalapjából.

A potenciális helyi kultúra a lehetségesnél jóval kevésbé profitált ezekből a pénzekből. Ennek magyarázatát elsősorban a helyi tanács és a helyi vállalatok közötti kapcsolatok korlátozottsága, felülről történő beszabályozása adta. Először is azért, mert a helyi gazdálkodó szervezetek adóinak csak egy töredéke jut a helyi tanácsoknak. Továbbá az ún. koordinációs (a vállalattól a helyi tanácsnak juttatott) pénzek is központilag beszabályozottak. Végül a kijelölt társadalmi munkák (kommunista műszakok, a városért, egy üzem egy iskola, stb.) címén vállalt feladatoknak is határai voltak.

Tapasztalataink szerint így a tanács és a vállalatok között nem alakulhatott ki pozitív lokális érdekközösség; a vállalati szerepvállalás a helyi kultúra finanszírozásában nem önkéntes mecenatúra, hanem rájuk hárított az állami támogatás „kipótlására” hivatott politikai „kötelesség.”

A vállalati kulturális feladatvállalás nagy teherterele a „munkahelyi művelődés” idejétmúlt koncepciója. Ez az elvárás akadályozza, hogy a vállalatok lépéseket tegyenek egy sokkal funkcionálisabb „humánpolitika” irányába, ráadásul, ez elviszi a kulturális kiadások egy jelentős részét. (Ilyen-olyan vetélkedőkre, érdektelen előadásokra stb.) Ezeknek a pénzeknek a bevonása a lokális kultúra finanszírozásába fontos feladat lenne, annál is inkább, mivel a külön-külön kis összegek együttesen esetenként elérhetik a helyi tanács összes folyó kulturális kiadásait.

Elmondhatjuk, hogy a hasznos vállalati szerepvállalást a helyi kultúra támogatásában jelenleg többek között gátolja az, hogy: először a vállalatok nem érdekeltek a helyi kapcsolatok ápolásában (piacérzékenység), másodszor az oktrojált szociálpolitikai, kulturális feladatok tömegét kell ellátniuk, harmadszor pedig, hogy a tervgazdaság jelenlegi gyakorlatában tisztázatlanok a gazdálkodó szervezetek funkciói (mennyiben gazdasági vállalkozások és mennyiben a társadalmi szükségletek kielégítésének társadalmi és termelőegységei.)

A legtöbb feszültség alighanem ebből az utóbbi tisztázatlanságból fakad. Sok a vállalatokra „rálöcsölt” állami szociálpolitikai, kultúrpolitikai feladat. – Nem arról van szó, hogy a vállalatoknak egyáltalán nem kellene ilyen funkciókat magukra vállalniuk. Ez eleve lehetetlen lenne, hiszen minden szervezet működésének nagyon fontos „humán faktora” vannak. A probléma az, hogy ezek a szociális-kulturális funkciók nem a szervezet és a környezetének sajátos humán igényeihez igazodnak, hanem a hivatásos, állami szociál-, illetve kultúrpolitikának és intézményeinek pótlására hivatottak. Ebben viszont a vállalati szervezet szükségképpen inkompetens és szakszerűtlen, mert úgy része („telephelye”) mondjuk az állami szociálpolitikának, hogy ehhez nem rendelkezik, nem is rendelkezhet a szükséges információval (családi háttérrel, lakáskörülményekről stb.)

A vállalatok gazdaságon kívüli terhei tehát nagyok, de ezek a kötelezettségek alig kötődnek a szűkebb környezethez, a lokalitáshoz.

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT. . .

Rövid vizsgálódásunk összegzésképpen: ha feltesszük a kérdést, megvannak-e az anyagi, finanszírozási feltételei egy város életében oly fontos helyi kultúra létrejöttének, akkor azt kell mondanunk, nincs meg! – Nem elsősorban azért, mert kevés a pénz, hanem inkább azért, mert egy demokratikus és hatékony városi érdekközösség kialakulását erősen gátolják a jelenlegi intézményi és gazdálkodási, finanszírozási feltételek, szabályok. Sem a tanács, sem a gazdálkodó szervezetek nincsenek abban a helyzetben, hogy a helyi kultúra valódi mecénásai legyenek. Egyfelől azért, mert a tanácsi apparátus erejét felemészti a meglévő intézményrendszer elemi működőképességének fenntartása és a harc a pótlólagos erőforrásokért, így nemigen van módja, offenzív helyi kultúrpolitika megvalósítására. Másfelől viszont kialakulatlanok még a „helyi társadalom” valódi fórumai, hiányzik még az a helyi nyilvánosság, amely láthatóvá és így politikai erővé, a tanácsi apparátus számára érzékelhetővé tenné az egyes települési (városi) társadalmi érdekcsoportokat és ezek versengéséből mindenkor kialakuló városi közakaratot.

*

(Tanulmányunk az OKK Művelődéskutató és Módszertani Intézetében folyó TS/kutatás eddigi eredményeit összegzi. Megállapításaink három „kisvárosban” végzett, 1988-ban lezárt empirikus vizsgálatok eredményein alapulnak.)

Segédköltők sárguló papírján

Ezekre a borostás
évekre vártam
és elkötött szelekre
bokrétás akácokra hajlik
sötétkék arccal
a naplemente

kertem mellkasán
kinőtt már a fű
meggyfám dereka kettéhasadt
akár a cserkész gyülekezet

hatalmas Kossuth-címerek
húzzák le a vállat
konjunktúralovagok
maszatos kézzel nyúlnak
nemzeti ribancok combjai közé

sokszor büntetésből
lobognak a zászlók
az újságokban kiszáradnak a versek
segédköltők sárguló papírján
idegen karmolások égne

ezekre a borostás
évekre vártam
mégsem vagyok boldogabb
félek elúszik a szélben
Széchenyi mosolya

Kérdések

Mik ezek az
országos marhaságok
lucsokból lucsokba
röppenő kormoránok

miért, hogy
e hóba írt röpirat
sértés csak
mely olvad s átítat

mik ezek a
nyegle szőlámok
madarak csőréből
kihulló pipacsok

miért, hogy
e jeges fal
visszaveri zajunk
és írásból
felmentést kapunk.

személyes történelem

NÉMETHI GÁBOR

Hatvani vasutasok internálása az ötvenes években

A résztvevők úgy emlegetik, hogy harmincnégy vasutascsaládot telepítettek ki Hatvanból 1950 júniusának második felében. Ez azonban csak megközelítően felel meg az igazságnak. A kitelepített vasutascsaládok száma az egyes visszaemlékezők adatai szerint legalább harminchét, de lehet, hogy a negyvenet is meghaladja. Aztán nem csak családokat telepítettek ki, hanem egyedülálló vasutasokat, sőt nem vasutasokat is.

A hatvaniak kitelepítésének egyik sajátossága az, hogy a családokat szétszakították: családapákat és az önálló férfiakat különböző kényszermunkatáborokban dolgoztatták ipari jellegű munkákon, a feleségeket a gyermekekkel két hortobágyi állami gazdaságba vitték mezőgazdasági munkára.

A másik sajátosság az, hogy Hatvanból nem földbirtokosokat, gyárosokat, a Horthy-rendszer magas beosztású tisztviselőit, katonatiszteket, gazdag parasztokat „Tító-ügynököket”, csendőröket internáltak. Hatvanból vasutas munkásokat, feleségeiket, gyermekeiket telepítettek ki és dolgoztattak rabszolgajobbágsorban.

A tüntetés

A hatvani vasutasok internálására ürügyként az 1950. június 19-én lezajlott tüntetés, illetve az abban való részvétel szolgált.

Hatvan területét ketté osztja a várost észak-dél irányában átszelő Zagyva, illetve a vele nagyjából párhuzamosan futó vasútvonal. A folyó bal partján terül el Óhatvan, a jobb parton pedig Újhatvan, amelyet jobbra vasutasok laknak. Újhatvant, a Rákóczi út szeli ketté. A Rákóczi úton, az 1930-as évek legelején egy neobarokk katolikus templom épült, és csaknem vele egyidőben, hozzá csatlakoztatva egy kis kolostor a ferences rendi szerzetesek számára.

Június 19-én reggel, hat óra tájban néhány leponyvázott teherautó érkezett az újhatvani katolikus templom elé. Az autókön államvédelmiskísérettel mosonmagyaróvári, tatai szerzeteseket és apácákat hoztak azzal a szándékkal, hogy őket további intézkedésig a ferencesek kolostorában helyezik el. Ez a kolostor azonban túlságosan kicsi volt, hogy a jövevényeket befogadhassa, hiszen korábban csak néhányan éltek itt: Aurél, András és Géza páterek Kriszten Ferenc rendfőnök vezetésével, s még két fráter (fel nem szentelt testvérek).

A szerzeteseket hozó teherautók nem tudtak beállni a kolostor szűk udvarára, de az államvédelmiskíséret talán nem is akarták titkolni jövetelük célját. A barátokat és az apácákat kihívóan a templom lépcsőjére telepítették, hogy

az utcai járókelők is lássák őket. Később aztán beterelték a kolostorba, meghagyva nekik, hogy a kolostort egyelőre nem hagyhatják el.

Egyik szobában a szerzetesek, a másokban az apácák zsúfolódtak össze. Ágyakat sem biztosítottak számukra: szalmát terítettek a padlóra, az lett a fekhelyük.

Közben elterjedt a híre a kolostorban történeknek. A hatvani ferencesek népszerűek voltak. Hittant tanítottak a közelben levő általános iskolában, jó hírű énekkart alakítottak az iskolás lányokból, a rossz anyagi körülmények között élők számára adományokat gyűjtöttek, maguk pedig igen szerény körülmények között éltek.

A kezdetben rögtönzöttnek, ösztönösnek tűnő megmozdulás egyre növekedett, utólag többen úgy ítélték meg, hogy szervezett jellegűvé vált. Az akkori vezetők és az antiklerikalizmusra hangolt újságok azt állították, hogy a „klerikális reakció aknamunkájának” volt köszönhető a tüntetés. Az egyházi megfigyelők viszont úgy vélik, hogy a hatalom tudatosan provokálta a tüntetést. Ezzel akartak ürügyet teremteni az egyházi vezetők és a vallásos emberek elleni fellépésre. Csapást akartak mérni, úgymond, a klerikális reakcióra. – Egy résztvevő szerint, a provokátorok azzal biztatták az egybegyűlteket, hogy hamarosan megjönnek a tatai bányászok megakadályozni a papok elvitelét.

A tüntetésben tevőlegesen csak a tömeg egy része vett részt. Ők álltak körül a templomot, a kolostort és az utcák torkolatát. Beszélgettek, vitatkoztak a helyzetről, a tennivalókról, időnként imádkoztak és templomi énekeket énekeltek. A lobbanékonyabbak feldühödve megállították a járműveket, a gyerekek kövel is megdobálták a hatóságinak vélt gépkocsikat, gorbáskodtak a szétosztatást szorgalmazókkal. Sokan voltak olyan utcai járókelők, akik munkába, üzletbe, iskolába menve (ekkor volt az első osztályosok beiratása) csak néhány percre álltak meg, mások kíváncsiságtól hajtva a járdán állva nézték az eseményeket, kívülállóként.

Megjelentek megsejlelni a tüntetést a párt és a tanács helyi vezetői is, majd megtették a szükségesnek vélt intézkedéseket: népnevelőket küldtek ki a tömeg szétosztatására, illetve egyes vélemények szerint a tüntetők megfigyelésére, összeírására. A történeteket jelentették a megyei és az országos felsőbb szerveknek.

A délután folyamán meg is érkeztek Budapestről meg Egerből azok a vezetők, akik átvették a tüntetők elleni akció irányítását: Farkas Mihály és Péter Gábor, illetve a megyei első titkár: Egri Gyula. De megérkeztek a város szélére az ÁVH budapesti, majd miskolci osztagai. Először kísérletet tettek békés megoldásra – tessék-lássék.

A tüntetés szétverése

Péter Gábor, az államvédelmiské parancsnoka, a városi rendőrkapitányság épületéből telefonált a kolostorba. A rend főnökétől követelte, hogy oszlassa szét a tömeget. Ő azonban kijelentette, hogy ezt nem tudja megtenni. Erre nincs eszköze, de nincs rá módszere sem. Hozzátette: különben nem is az ő feladata, hogy egy ismeretlen személy utasítására, aki neki be sem mutatkozik, szétoszlassa a tömeget.

A parancsnok ekkor Géza atyát kérte a telefonhoz, a legnépszerűbbet a szerzetesek közül. Ő készségesnek mutatkozott. Kijelentette, hogy a maga részéről mindent megtesz, amit tud. Ki is ment a hívekhez. Könnyörgött ne-

kik, hogy ha jót akarnak a szerzeteseknek és nem akarnak maguk is bajba kerülni, vonuljanak haza.

A rábeszélés azonban hatástalan maradt. Azt válaszolták a tüntetők, hogy ha ők hazamennek, a szerzeteseket elviszik Szibériába.

Ez este nyolc óra tájban történt. Fél tízkor Péter Gábor ismét telefonált: szétszlott-e a tömeg? Amikor közölték vele, hogy a tüntetők nem hajlandók hazamenni, csak annyit mondott: – Most már ne csináljanak semmit, majd én intézkedek. Az ávosok megkapták a parancsot. Körbefogták a tüntetés színhelyét, majd vízi fecskendővel, riasztó lövésekkel szétverték a tömeget, és megkezdték a letartóztatásokat.

Az államvédelmiek első csoportja Budapestről már délelőtt tíz óra tájban megérkezett. Egyelőre nem csináltak semmit, csak elzárták az utat Pest felől, tájékoztatták a város vezetőitől és vártak. Később megérkeztek a miskolciak lefüggönyözött autóbuszokkal. Ők a belváros felől közelítették meg a tüntetés színhelyét, majd a környező utcákat is megszállták.

Várakozás közben, feltevések szerint, a parancsnokságtól kaptak szeszes italt, mások szerint a környék vendéglőiben (is) iszogattak.

Az est beállta után a gyermekek, az alkalmi kíváncsiságodók legtöbbször hazatért, csak a meggyőződéses elszántak maradtak a helyszínen.

Este, tíz óra tájban, az államvédelmiek gépkocsijaik lámjaival megvilágították a színhelyt. A tisztek hangszóróval felszólították a tömeget, hogy oszlanak szét és menjenek haza. Amikor ennek nem volt foganatja, fecskendők-ből vizet zúdítottak rájuk, de az is hatástalan maradt. Végül jelző vagy riasztó lövéseket adtak le, majd a teherautókról leugráltak a katonák, drótkötélből kordont húztak és puskatussal kezdték verni az embereket.

Jajgatás, sikoltozás kezdődött, a tüntetőkön páni félelem lett úrrá. Aki tehette menekült: megpróbáltak meglapulni az árokban, felmászta a fákra, átugráltak a kerítéseken, elbújtak a kukoricásban, bemenekültek a templomba, a kolostor udvarába, elrejtöztek a közeli iskola pincéjében.

A tüntetés szétverése közben hangszórókból mozgalmi indulókat harsogtattak.

Őrizetbe vétel, az első kihallgatások

A tüntetés szétverése közben már megkezdődött az emberek őrizetbevétele, de nemcsak a helyszínen levő tüntetőket és bámészkodókat fogták le, hanem voltak akiket a lakásukról hurcoltak el feltehetően besúgók feljelentései alapján. Bemondtak neveket a kihallgatás során pusztán azért is, hogy megszabaduljanak a kínzásoktól. (A lakásáról vitték el például Aradi István vasutast, Tóth János cukorgyári munkást és Nagy Istvánt.)

Az őrizetbe vettek a régi katolikus kör épületébe vitték, ott várakoztatták és vallatták őket. Már várakozás közben megalázó, fenyegető módszerekkel igyekeztek megfélemlíteni őket. Füllábon kellett állniok, majd a katonai kiképzés során alkalmazott, kínzó „csuklógyakorlatokat” kellett végezniök: fekvőtámaszt és egyebeket.

A kihallgatás során azt akarták kideríteni, kik voltak a felbújtók, a szervezők és a tüntetés irányítói.

A legfogottak közül többet hazaengedtek, másokat a szerzetesekkel együtt Budapestre szállítottak az Andrássy út 60-ba vagy más fegyintézetbe.

Leszámolás a vasutasokkal

Az események híre eljutott a hatvani vasútállomásra is. A pártvezetőség népnevelőket küldött ki a helyszínre a tüntetés szétszórására, de annak

megfigyelésére is, hogy kik a résztvevők. Ennek nyomán egyes vasúti dolgozók már másnap megkapták a határozatot arról, hogy felfüggesztették, illetve elbocsátották őket állásukból „a demokráciaellenes” tüntetésben való részvétel miatt, – anélkül, hogy meghallgatták volna előzőleg őket.

A visszaemlékezők szerint a hatvani főnökség sztálinista vezetői már a tüntetés előtti hetekben készültek leszámolni azokkal, akiknek személye száka volt szemükben. Róluk fekete listát állítottak össze. Aláírásokat gyűjtöttek, hogy követelik eltávolítani a becsületes vasúti dolgozók köréből a reakciósokat, az imperializmus bérencit.

Hogy ki miért került elbocsátásra és az internálandók listájára, ma még nem tudhatjuk. Maguk az áldozatok is sokat töprengtek ezen. Mégis a következő okokat lehet számításba venni: csapást akartak mérni a „jobboldali szociáldemokratákra és klerikális reakcióra”, hogy a vasútnál teljessé tehesék a korlátlan központosított hatalmat. El akarták távolítani a vasutasok köréből azokat a régi szakembereket, akiknek tekintélyük, befolyásuk volt munkatársaik körében és volt bennük annyi gerinccesség is, hogy szót mertek emelni a szűklátókörű politikai érdekek érvényesítése ellen. Ezen kívül voltak, akik ezt az alkalmat akarták felhasználni kicsinyes, vélt vagy valódi sérelmeik megbosszulására.

Vannak jelek, amelyből arra is következtethetünk, hogy a Rákosi-klikk el-lenszenvezett a vasutasok képzetesebb rétegével. Ennek credete visszavezet a Tanácsköztársaság idejére, amikor a dunántúli vasutasok sztrájkja szegült szembe a poretárdiktatúrával. A Horthy-korszakban, az osztályharcos szocialista vasutasok eltávolításával az átlagosnál közismerten magasabb fizetésekkel a vasutasságot sikerült a rendszer megbízható támaszává tenni. Ezért is Rákosiék a vasutasságot munkásarisztokratáknak tekintették, de igazában nem is tartották őket munkásoknak, mert „értéket nem termelő dolgozók” voltak. A felszabadulás utáni koalíciós kormányzás idején a vasutasok többsége nem a kommunista párt tagja lett, hanem elsősorban szociáldemokrata, aztán kispárti és parasztpárti. (Moldova György könyvéből tudjuk, hogy nemcsak Hatvanban, hanem Záhonyban is tömegesen telepítették ki a vasutasokat az ötvenes években.)

Fegyelmi tárgyalás és elbocsátás

A hatvani vasutasok elleni megtorlás nem zárult le a tüntetést közvetlenül követő elbocsátással és felfüggesztéssel. *Csanádi György*, a MÁV vezérigazgatója fegyelmi vizsgálatot rendelt el, a felfüggesztés iránti korábbi intézkedést fenntartva. Június 23-án távirattal idézték meg a hatvaniakat a 26-án, 12 órára kitűzött fegyelmi tárgyalásra, Budapestre. Az idézésben az is szerepelt, hogy a tárgyalásról való távolmaradás a határozathozatalt nem gátolja. Ennek kimondása nem volt alaptalan, hiszen a megidézetteknek egy része, ha akart sem tudott volna eleget tenni a felszólításnak, mert ekkor már az államvédelmisk foglya volt.

Hetvenhét terhelt ügyét tárgyalta másfél nap alatt a nyilvánosság kizárásával a *dr. Lantos György* elnökletével ülésező elsőfokú külön fegyelmi tanács. Tizennégyen nem jelentek meg a tárgyaláson. Közülük ötről tudjuk biztosan, hogy már letartóztatásban voltak. Védőügyvédje csak *Kontra József* államvédelemnek és *Vass Pál* állomásfőnöknek volt.

A vizsgálat alá vontak közül negyvenet minősítettek vétkesnek szolgálati vétségben (!), amely a köztársasági és demokratikus államrenddel ellentétben álló magatartásban nyilvánult meg.

Törvénysértő volt a fegyelmi tanács döntése azért, mert még ha a vádlottak részt vettek volna is a tüntetésben, az nem minősíthető szolgálattal ellentétes tevékenységnek. Ráadásul a fegyelmi tanács határozata kimondta azt is, hogy a vasutasok egy részét azért büntetik, mert ha ők nem is, de a családtagjaik követték el a nekik felrótt vétséget. Azonnali hatállyal elbocsátottak harminchetet, ennél kisebb büntetéssel sújtottak tizenhatot. Három esetben további vizsgálatot tartottak szükségesnek. Mindössze hat vádlottat mentettek fel.

A bizottság úgy döntött, hogy az eljárás alá vont tizenhat nyugdíjas ügyében az eljárást megszünteti, mert rájuk nem terjed ki a hatásköre, de megfelelő megtorlás céljából ügyükről értesíti a nyugellátást folyósító hivatalt. A nyugdíjintézet a kapott értesítés nyomán megvonta a nyugdíjukat.

A vasutas férjek elburcolása

A fegyelmi tárgyalás még be sem fejeződött, már 26-án éjszaka őrizetbe vették a hatvani vasutasok újabb csoportját: *Ignatovits Sándort*, *Zsáka Lászlót*, *Csabi Lajost*, *Dévényi Jánost* és másokat. Azt mondták nekik, hogy csak néhány perces kihallgatásra kell bemenniük a rendőrkapitányságra. Ott azonban a fogdában gyűjtötték össze, majd teherautókkal a kistarcsai internálótáborba szállították őket. Innen kerültek néhány hét után vagy a recski kényszermunkatáborba, vagy internáltként kellett dolgozniuk az ország különböző városaiban a nagy építkezéseken: Sztálinvárosban, Inotán, Isaszegen, Gödöllőn és máshol.

A családtagok kitelepítése

A feleségek és a gyermekek hiába várták vissza a rendőrkapitányságról az „ötperces kihallgatásra” elvitt apákat. Június 27-én, kedden, éjfél után teherautók álltak meg harmincnégy család háza előtt. A lakásokba benyomuló ávosok közölték a rémült anyákkal, hogy kitelepítik őket gyermekeikkel együtt a Hortobágyra: a férjük már előre is ment a lakást elfoglalni és előkészíteni. Egy órát adtak a szükséges bútortzatok, ruhaneműk és élelmiszer összegszecsomagolására. Az anyák megpróbálták tiltakozni, egyesek jajgatva ellenálltak, mások megtörten engedelmeskedtek. Felrakták a teherautóra az ágyat, varrógépet, edényeket, ágyneműt, ruhaneműt, élelmiszert. Volt aki disznót, kecskét is. Mielőtt kivilágosodott volna, megindultak a teherautók a Hortobágyra. Az üresen maradt lakásokat egyelőre lepecsételték. Az állatokat a szomszédok vagy a rokonok gondozták egy ideig. Aztán a magántulajdonban levő családi házakat államosították, a lakásokat a rendszer kegyeltjeinek utalták ki. Így kapott lakást az új tanácselnök, az MSZBT függetlenített titkára, több vasutas, rendőr és mások. A lakásban maradt ingóságokat leltárba vették, majd azokat a kegyeltnek juttatták: „Rákosi elvtárs ajándékeként”. Legalábbis egyesek erre hivatkozva tagadták meg később a visszaszolgáltatást.

Harminchat hónap internálás

Miután a fizikai kényszer alkalmazásával lefolytatott vizsgálasok nem jártak eredménnyel, mert nem sikerült elegendő bizonyítékot kicsikarni a bírósági eljáráshoz, a foglyokat a kistarcsai internálótáborba vitték. Onnan irányították át őket a különböző kényszermunkatáborokba. Ezek közül a legemberetlenebb a recski tábor volt, ahol nagyon rossz élelmezés mellett követ bá-

nyásztattak a rabokkal. Gyakori volt a tettleges bántalmazás, a lelki meg-
alázás. A külvilággal nem érintkezhetek: levelezést nem folytathattak, cso-
magot nem kaphattak, látogatót nem fogadhattak.

Nem volt ennyire embertelen a bánásmód a nagy építkezések mellett ki-
alakított internálótáborokban. Itt kapcsolatot tarthattak az otthoniakkal, még
látogatni is lehetett őket.

Az asszonyok és a gyermekek a Kónya-pusztai és a Borzas-pusztai állami
gazdaságban kerültek szinte jobbgyorsorba. Nem voltak körül kerített zárt
táborban, de rendőrök őrizték őket. Körletüket engedély és rendőri felügyelet
nélkül el nem hagyhatták. A bánásmód, a hangnem durva és sértő volt. Tö-
megesen istállóban és egyéb gazdasági épületben voltak elszállásolva. Mun-
kába rendőri kísérettel jártak. A városi munkásasszonyok számára ismeretlen
mezőgazdasági munkát kellett végezni, olyan csekély bérért, amelyből a csa-
lád számára szükséges élelmet is alig tudták megfizetni. Munkaruhát nem
kaptak. Tisztálkodási és egészségvédelmi feltételeket nem biztosítottak szá-
mukra. Levelezésüket cenzúrázták, látogatót csak engedéllyel fogadhattak,
csomagot meghatározott időnként kaphattak hazulról.

A szabadulás

Az internált vasutasok közül néhányat szabadon engedtek már 1951 de-
cemberében, de ezek legtöbbször néhány hét múlva újra internálták családjuk
után a Hortobágyra. Aztán a csecsemőket, óvodás korúakat és néhány kisiskol-
lást engedtek haza a rokonokhoz. Csak 1953-ban történt meg az internáló-
táborok felszámolása. Egyeseket már tavasszal, legtöbbször a nyár folyamán,
az utolsókat szeptemberben engedték haza. A szabadulás után megtiltották
nekik, hogy a történekről beszéljenek. A lakásukba csak akkor térhettek
vissza, ha a helyükre beköltözött lakó önként visszaadta a lakást vagy ha
megfelelő cserelakást ajánlottak fel. Így a legtöbben rokonoknál, ismerősök-
nél kaptak férőhelyet, vagy albérlők lettek.

A korábbi munkahelyekre nem vették vissza a vasutasokat, csak az öt-
venes évek végén. Addig a környék bányáiban, ipari üzemeiben kerestek
munkát, de még innen is elbocsátottak néhányat, mint egykori internáltak.

1957 után, fokozatosan rendeződtek ügyeik. Lakáshoz jutottak, visszakap-
ták, visszavásárolták a házukat, néhányan segínyt kaptak az életük újra-
kezdéséhez.

A gyermekek igyekeztek az iskolában behozni a lemaradást.

A legtöbb vasutasnak felajánlották, hogy visszaveszik őket a korábbi
munkahelyükre. Rehabilitálási kérelmüket azonban elutasították arra hivat-
kozva, hogy erre nincs szükség, mert nem bírósági ítélet sújtotta őket. Nyug-
díjuk megállapításakor az internálásban töltött éveket nem vették figyelembe.

A több mint háromévi szenvedés mély nyomokat hagyott az internáltak-
ban. Egészségük súlyosan megkárosodott. Volt, aki elzüllött, sohasem tu-
dott visszatalálni a társadalomba. Mások még évtizedek múlva is attól ret-
tegték, nehogy újból elvigyék őket. (Ma sem mernek beszélni a velük törté-
nekről.) Vannak, akik még mindig féltik gyermekük jövőjét, nehogy hátrá-
nyosan érje, ha kiderül, hogy a szülei internáltak voltak.

Amikor ezek az emberek a legnagyobb bajban voltak, sem a felettes szer-
veiktől, sem a szakszervezettől nem kaptak védelmet, támogatást. Ideje len-
ne pótolni és jóvá tenni azt, amit még lehet... *(Folytatása következő lapszá-
munkban.)*

Koncepciós perek Nógrád megyében

Manapság ha az emberek a koncepciós pereket hallják emlegetni, elsősorban a nagy „közismert” ügyek jutnak eszükbe. (Rajk, Mindszenty, MAORT, STANDARD stb.). Kevesebb szó esik azonban azokról, a magyar társadalom széles rétegeit érintő perekről, amelyeket egy történelmileg, ideológiailag súlyosan hibás politika jegyében tömegével folytattak le Magyarországon (és a többi kelet-európai országban) 1945–1962(?) között, nem sorolva ide az 1956-os népfelkelést követő megtorlásokat.

A cél világos volt. Minden eszközzel biztosítani kellett egy szovjet típusú, diktatorikus állami, gazdasági struktúra kialakítását és annak megszilárdítását. Ebben a büntetőjognak és az igazságszolgáltatásnak kimagasló szerepet szántak, mert a törvényesség látszatát mindenáron – ha ez nem is mindig sikerült – meg kívánták őrizni.

Tudjuk, hogy a párt – a fegyverekre és titkosrendőrségére támaszkodva – miként vonta egyre erősebb befolyása alá a társadalom minden területét, miként tette akarátának engedelmes végrehajtóivá az állami intézményeket. Ezt a sorsot a bíróságok, ügyészségek sem kerülhették el! A bírói függetlenség megszűntetésével, az ügyészségek, bíróságok közvetlen pártirányításával éppen e szervek kényszerültek leginkább arra, hogy „törvényes” módon teremtsék meg a félelem légkörét. A büntetőeljárások tömegei bizonyítják, miként használta fel a párt- és államhatalom az igazságszolgáltatást politikai ellenfelei (vagy vélt ellenfelei) félretételéhez, megsemmisítéséhez, az államosítások zavartalan biztosításához, vagy akár torz gazdasági elképzelései megvalósításához. A kívánatosnak nyilvánított ideológia terjesztése olykor – a szó szoros értelmében – tüzzel-vassal történt.

E politikának pedig nemcsak a vezető, nevesebb politikusok estek áldozatul, hanem tömegével olyan egyszerű, hétköznapi emberek is, akiknek a nevében és érdekében (!?) a döntéseket hozták.

Közelmúltunkban a demokrácia megteremtésének viharosan zajló eseményei égető szükséggel hozták felszínre annak igényét, hogy a történelmi igazságtétel jegyében – a nagy perek mellett – mindazokat a büntetőeljárásokat is felülvizsgáljuk, amelyek a politikai koncepció jegyében igazságtalanul és törvénytelenül folytak le annak érdekében, hogy e perek elítélteit erkölcsileg és anyagilag is rehabilitálhassák.

A feladat óriási volt. Az emberek jogos igénye – nevezetesen, hogy minden egyes ügyet vizsgáljanak felül – szembekerült a lehetőségekkel, hiszen több tízezer akta kézbevétele és áttekintése egyszerűen nem volt megoldható. Külön nehezítette a helyzetet az, hogy az időközi selejtezések, a gondat-

lan tárolás vagy a szándékos megsemmisítések miatt az iratok egy része már nem volt megtalálható, és az is, hogy az irattározás a jelentősebb ügyek esetében – még a legutóbbi időkig is – sajátos belügyi szempontok szerint nem a bíróságokon, hanem a Belügyminisztériumban történt. A megmaradt iratanyag még így is olyan nagy mennyiségű volt, hogy egyedüli megoldásnak az látszott, ha azokat célzatosan, a koncepciózus ítélkezés jegyeit keresve vizsgáljuk át, olyan ügycsoportokra irányítva a figyelmet, amelyekben hasonló elemek nagy valószínűséggel előfordulhatnak. – Ezek az ügycsoportok elég jól elkülöníthetőek, hiszen koncepciózus eljárásra leginkább az állam és társadalmi rend, továbbá a közrend és közbiztonság elleni, illetőleg a terv, vagy a közellátási bűncselekmények kapcsán került sor. (Természetesen nem lehetett kizárni azt sem, hogy egyedi kérelemre a célzottan vizsgált percsoporthoz túl, egyéb percsoporthoz tartozó ügy is felülvizsgálatra kerüljön. Minden bűncselekmény-kategóriára azonban – az ügyek már említett nagy száma miatt – az egyedi vizsgálatot nem lehetett kiterjeszteni.)

A kormány által létrehozott – jogászokból és történészekből álló – bizottság tagjaként több hónapon keresztül foglalkoztam a Nógrád megyében folyamatban volt büntetőperek iratainak a felülvizsgálatával.

Mielőtt a vizsgálat megállapításairól részletesebben szólnék, röviden vázolnom kell azt, hogy mitől is lesz egy büntetőeljárás koncepciózussá. A kérdés látszólag egyszerű, nevezetesen, hogy itt bűnösség nélkül, kreált perről van szó. A valóságban azonban a dolog ennél bonyolultabb. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy egy létező jogszabály valós sérelme miatt, eljárásjogi értelemben kifogástalanul lefolytatott per is lehet koncepciózus.

Végig kell tehát tekinteni a jogalkotás-jogalkalmazás korabeli helyzetét is.

A központi elhatározás jogszabályokban jelent meg, amelyek azonban – nem lévén valódi demokrácia – csupán egy szűk hatalmi csoport érdekeit közvetítették. A látszatdemokráciával létrehozott jogszabályok meghatározott cél szerinti érvényesülését a párt, a jogalkalmazó szervek közvetlen irányításával, olyan utasításokkal biztosította, amelyeknek célja a jogalkalmazó szervek közvetlen befolyásolása, az igazságszolgáltatás függetlenségének a felszámolása volt. Mindezek eredményeként a jogalkalmazás legfeljebb a törvényesség látszatát őrizhette meg. A büntetőítélkezés iránya a társadalom védelme helyett az állampárti célok védelme irányába tolődött el, és ez szükségképpen eredményezte a törvénytelen, koncepciózus perek tömegét.

De hogyan is nézett ki ez a gyakorlatban?

Az árdrágító visszaélésekről, és a közellátás elleni bűncselekményekről, a háború utáni nehéz gazdasági helyzetben született, a később hírhedtté vált 8800/1946. ME számú rendelet. E jogszabály eredetileg helyes indokok alapján jött létre (noha sok tekintetben téves alapokon állt). Később – 1949-ben – azonban abból a szemléletből kiindulva, hogy a gazdaság adminisztratív eszközökkel is jól működtethető, tömegesen indítottak törvénytelen büntetőeljárásokat a parasztok tízezrei ellen. A jogalkalmazást a párt az Igazságügyi Minisztériumon keresztül közvetlenül irányította, számon kérve a bíróságokon a szigorú büntetékiszabási gyakorlatot. Az ered-

mény: a parasztság százezreinek jogfosztottsága, egzisztenciális ellehetetlenülése, súlyos börtön- és pénzbüntetések.

Mindezt azért kellett előrebecsátani, hogy világosan lássunk: egy – látzólag – mégoly törvényesen lefolytatott eljárás is lehetett eredendően koncepciózus, ha a jogalkotás maga eltért a hagyományos jogelvektől, és nem állt mögötte valóságos társadalmi igény és erő. A diktatúrák természetéből következik, hogy a hatalmi elit hatalmának megtartását széles körű jogalkotással is igyekszik biztosítani. Ezek a jogszabályok azonban éppen arra születnek, hogy minden demokratikus megnyilvánulásnak gátat vessenek, kilátásba helyezve a retorziók széles skáláját, az állásvesztéstől az akasztófáig. E jog érvényrejuttatásához pedig olyan eszközrendszer társul, amelyben mindennaposak a testi és lelki kínzások, az állampolgárok megfélemlítése, sőt a kollektív büntetések is.

*

A Nógrád megyei ítélkezés ebben az időben hű tükörképe volt az országos gyakorlatnak, noha természetesen – mint ahogy erről majd a későbbiekben is szólok – mégis hordozott magán bizonyos helyi jellegzetességeket.

A témánk vizsgálata szempontjából számba vehető ügyekkel 1945 és 1949 között a Balassagyarmati Népbíróság, később pedig a Balassagyarmati Törvényszék, illetőleg a Balassagyarmati Megyei Bíróság foglalkozott. A megmaradt iratanyagot a Nógrád Megyei Levéltár őrzi.

A több hónapos irattanulmányozás során összesen 276 ügyiratot néztem át. Ezek közül 130 népellenes, 40 háborús büntett, 71 tiltott határátlépés, 16 izgatás, 6 fegyverrejtegetés, 5 közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekmény és néhány más jellegű bűncselekmény miatt folyt.

A vizsgálat nem terjedt ki az 1956. utáni megtorlás kapcsán lefolytatott büntetőeljárásokra, tekintettel arra, hogy az időközben megalkotott 1989. évi XXXVI. Tv. már rendelkezett a népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról. Hasonlóképpen nem kerültek a kezembe azok a periratok sem, amelyek főbenjáró állam elleni bűncselekményeket (láadás, rombolás, öszeszcesküvés stb.), továbbá katonai bűncselekményeket tartalmaztak, mint-hogy ezek, a hatásköri szabályok szerint nem tartoztak a megyei bírósághoz. Az iratok vizsgálata során elsősorban arra törekedtem, hogy feltárjam mindazokat az elemeket, amelyek az eljárás koncepciózus lefolytatására utaltak. Melyek is voltak ezek?

Elsősorban a tényállás valótlansága, vagy kreált volta, továbbá a valóságellenes következtetések, az anyagi jogsértések (pl. büntethetőséget kizáró vagy megszüntető okok figyelmen kívül hagyása), az embertelen, a kegyetlen büntetések alkalmazása, eljárásjogi visszaélések és törvénytelen-ségek, mint a büntetőeljárás alapelveinek (ártatlanság vélelme, a védelem vagy a törvény előtti egyenlőség elve) megsértése vagy figyelmen kívül hagyása, valamint az erőszakkal, fenyegetéssel szerzett bizonyítékok és valómások (gyanúsított verése, pszichikai presszionálása) stb. megléte.

Vizsgálatunk lényegének megismertetésében az látszik a legcélszerűbbnek, ha a per megindításától, annak befejezéséig a fontosabb eljárási mozzanatokot tekintjük át.

A feljelentés és a nyomozás.

Az általam megvizsgált iratokból kiderült, hogy a feljelentést, szinte minden esetben, hivatalból a rendőrség vagy az ÁVH. valamely tagja tette, és azt csak ritkán támogatták valós bizonyítékok, – helyettük mindössze homályos utalások történtek arra nézve, hogy honnan ered a leírt információ. Több olyan feljelentést is találtam, amelyek teljességgel valótlan adatokon alapultak, és csupán ahhoz kellett, hogy ennek alapján letartóztatás, vagy őrizetbe vétel mellett megindítsák a gépezetet.

A megindult nyomozásokat – különösen az 1950 és 1953 közötti időszakban – a törvénytelen eszközök alkalmazása, a kiszolgáltatott helyzetbe hozott gyanúsítottak testi és lelki kínzása, a tanúk megfélemlítése, a bizonyítékok koholása, a terhelt védekezési jogainak akadályozása és lehetetlenné tétele jellemezte. Különösen ez volt tapasztalható az ÁVH tagjai által végzett kihallgatásokra és egyéb nyomozati cselekményekre.

Az iratokból persze ezek sokszor csak közvetetten voltak kideríthetőek. Az egyik ügyben például, ahol az ügyészség háborús és népellenes bűnnyel vádolta a szorospataki bányauzem foglalkozás szerinti üzemvezető bányamesterét, a bírósági tárgyaláson az ügy *valamennyi szereplője* visszavonta az ÁVH előtt tett vallomását. A visszavonás indoklására pedig kiterő válaszokat adtak. De nyilvánvaló volt a beismerő vallomás törvénytelen megszerzése az esetben is, amikor a *két bold* földdel rendelkező vádlott kijelentette: „beismerem, hogy mint kulák a tszcs. ellen izgató kijelentéseket tettem”.

A fegyverrejtegetési ügyekben rendszeresen felmerült a fegyvereknek az ÁVH általi elrejtésének a gyanúja, melyből arra lehetett következtetni, hogy a nyomozás minden előzmény nélkül a terhelt lakásán, illetőleg portáján történő kutatással és a fegyverek megtalálásával kezdődött.

Itt kell említést tenni az előzetes letartóztatásokról is. A személyi szabadság korlátozása szerves része volt a megindított eljárásoknak, s ezt még olyan ügyekben is alkalmazták, ahol a bíróságok rendszerint néhány hónapi börtönbüntetést szabtak csak ki. – Noha az akkori perrendtartás is feltételekhez kötötte a letartóztatás alkalmazását, ezek meglétét gyakorlatilag nem vizsgálták. Az előzetes letartóztatások széles körű alkalmazása nyilvánvalóan növelte az emberek kiszolgáltatottságát, és a hosszan tartó előzetes szabadságelvonásban a hatóságok könnyebben megtörhették a terhelt ellenállását, könnyebben megszerezhették az általuk szükségesnek vélt vallomást.

Az ügyész előtti eljárás, a vádemelés.

A nyomozás befejezését követően az iratok az ügyészhez kerültek, aki döntött a vádemelésről, vagy a vád megszüntetéséről.

Az ügyészi eljárás megmaradt iratai sajnos nem alkalmasak a nyomozás során elkövetett törvénysértések feltárására. A cselekmény megítélése szempontjából ugyanis rendszerint nem volt eltérés a nyomozást végző hatóság és az ügyészség álláspontja között. A vádirat teljes egészében magáévá tette a nyomozás „bizonyítékait”, mégha azok törvényes megszerzését, vagy tényszerűségét illetően komoly aggályok merülhettek is fel. Az ügyészi kihallgatás, a nyomozás során előadott vádlotti nyilatkozat rövid, olykor szó szerinti megismétlésére szorítkozott. De hasonlóan törvénysértő volt

sokszor a vádemelés is, minthogy a vádiratok nem minden esetben tartalmazták a tényállás megállapításához szükséges tényeket, nem jelölték meg a bizonyítékokat, és így nem is lett volna alkalmas érdemi tárgyalásra. Ezt némelyik bíró szóvá is tette. Így például egyikük „... a tárgyalás előtti napon érdeklődött a vádiratot szerkesztő ügyésztől aziránt, hogy a vádiratban megjelölt, zavaros szövegekkel fűszerezett tényekből ténylegesen mit is kíván a vád tárgyává tenni.” A korabeli jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy az ügyészség sajnos nemegyszer a tényektől elvonatkoztatva minősítette a cselekményeket, sorozatosan emelt vádat és kért súlyos büntetést jelentéktelen, – még a korabeli szemlélet szerint is csekély tárgyi súlyú cselekmények miatt. A tárgyalóügyészek rendkívül merev, a tárgyalás adatait, a felmerült új bizonyítékokat teljességgel figyelmen kívül hagyó magatartást tanúsítottak, és még olyan esetben is fenntartották a vádat, és súlyos büntetés kiszabását kérték, amikor az már korábban teljes egészében összeomlott. Jellemző erre egy izgatás miatti vád alól felmentett vádlott esete, ahol az ügyészi fellebbezés így érvel: *„Köztudomású, hogy az ellenség igyekszik saját bőrének megmentése érdekében mindent elkövetni, ha kell még a tanúkat is befolyásolni a vallomás visszavonása végett... Úgy, hogy nem kellett volna magát a megyei bíróságnak nagyon megerőltetni, hogy a proletárdiktátúra elnyomó funkcióit gyakorolva a vádlott bűnösségét megállapítsa, öt méltó büntetéssel sújtsa.”*

A tárgyalás.

A lefolytatott tárgyalások látszólag megfeleltek a törvényesség korabeli követelményének. A résztvevők kihallgatása – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – szabályosan történt, azt azonban természetesen már nem lehetett mindig pontosan felderíteni, hogy a jegyzőkönyvek kellő hűséggel tartalmazták-e a tárgyalási eseményeket. Az vitathatatlanul kiderült azonban, hogy a bíróságok nem törekedtek a *vádlott javára szolgáló körülmények* felderítésére, feltárására. A bírói gyakorlat „vádcentrikus” volt, melyhez még hozzájárult a védelem formális jellege is. Csak elvétve találtam széles körű, jogi érvelést tartalmazó védői fellebbezést. Ilyen védői magatartás a tárgyalási jegyzőkönyvekből csak ritkán derült ki. A vádlott és a védelem részéről olykor előforduló bizonyítási indítványokat a bíróság következetesen elutasította, és nem volt gyakorlat az sem, hogy a megnyugtató bizonyítás érdekében a tárgyalást elnapolták volna. A bírói ítékezés koncepciózussága az említetteken túl jobbra az ítéletekből derült ki. A vádlottra kiszabott elmarasztaló ítéletek nemegyszer a cselekmény tárgyi súlya által nem indokolt, súlyos büntetést tartalmaztak, amelyekben mindig nagy nyomatékkel szerepeltek a bíróság által súlyosbító körülményként értékelt politikai-ideológiai szempontok, és szinte elenyészően csekély mértékben a vádlott javára szolgáló, vagy a cselekmény súlyát más okok miatt csökkentő körülmények. Az ítéletekből a megtorlás, és a megtorlás általi generális prevenció (általános megelőzés) szándéka tűnik ki.

A megvizsgált ügyek közül, mint a megyei koncepcióos ítékezés mintapéldáját, a B. 758/1951. számú ügyet emelném ki, annál is inkább, mert végeredményét tekintve ez volt a legtragikusabb.

Az ügy két vádlottja, id. dr. B. K. és fia. Az 1. rendű vádlott értelmi-ségi családból született, apja kúriatanácselnök, anyja kereskedelmi osz-

tálytanácsos lánya volt. Állam- és jogtudományi címet szerzett, majd Párizsban diplomáciai főiskolát végzett. Később a Földművelésügyi Minisztériumban fogalmazó, majd főispáni titkár. 1925-ben feleségül vette egy cserhátsurányi 1600 holdas földbirtokos lányát. 1928–1932-ig főszolgabíró, majd attól kezdve a Belügyminisztériumban dolgozott, ahol néhány évig Keresztes–Fisher belügyminiszter személyi titkára. Később osztálytanácsos-sá nevezték ki, majd 1944-től a BM útlevelesztályán működött. 1946-tól 1949-ig a Központi Illetményhivatal revizora egészen 1949-ben történő nyugdíjazásáig. Attól kezdve Balatonszabadiban élt. A felszabadulás előtt a nyilasok internálták, a felszabadulás után Erdei Ferenc megbízásából ő szervezte meg a BM útlevelesztályát. Az apa és fia ellen 1951-ben emelt vád: fegyverrejtegetés büntette. A vád szerint dr. id. B. K., mint belügyminisztériumi osztálytanácsos az engedéllyel szerzett fegyvereit 1946-ban nem adta le, hanem azokat fiának adta át, aki a saját – engedély nélkül tartott – fegyverével együtt 1951-ig, a lefoglalásig, a cserhátsurányi birtokukon rejtegette. I. rendű vádlott egyébként 1949-től egyáltalán nem élt Cserhátsurányban. A statáriális ítélkezés hatálya alá tartozó fegyverrejtegetés nyomozása az iratok szerint 1951. május 6-án indult, a tárgyalásra és az ítéletre 1951. május 8-án került sor. Közvetetten azonban kiderült, hogy ezt megelőzően a két vádlott már 23 napja le volt tartóztatva, ennek azonban az iratokban nincs nyoma. A megyei bíróság rövid tárgyaláson – megállapítva mindkét vádlott bűnösségét a fegyverrejtegetésben – az I. rendű, 50 éves, igazoltan beteges vádlottat halálra, a II. rendű vádlottat 15 évi börtönre ítélte. Az ítélet meghozatalát követően a bírósági tanács kegyelmi tanácssá alakult át, amely az I. rendű vádlott kegyelmi kérelmét elutasította és röviddel ezután dr. B. K.-t a megyei bíróság udvarán feiakasztották. Az elrettentő ítéletet a bíróság I. rendű vádlott vonatkozásában azzal indokolta, hogy „a Horthy kapitalista rendszerben főispáni titkár, szolgabíró, Keresztes–Fisher belügyminiszter személyi titkára, miniszteri osztálytanácsos, továbbá a felesége révén 1600 kataszteri holdas úri birtokos volt, ezt a földbirtokot a felszabadulás következtében vesztette el, ezek a körülmények önmagukban is igazolják, hogy osztályellenség, és szembenáll a hatalomra jutott dolgozó néppel.”

Úgy gondolom, nem kell különösebb kommentár az ügyhöz. Noha az iratok szerint mindkét vádlott valóban elkövette a – lényegében ma is büntetendő – fegyverrejtegetés büntettét, az embertelenül súlyos büntetés és a bíróság ítéletének indoklása nyilvánvalóvá teszi az eljárás koncepciózus lefolytatását. Ez az ítélet nyíltan a volt uralkodó osztály megsemmisítését vette célba, más ügyekben azonban rendre feltűnnek az éppen soron lévő és megoldandó ideológiai, politikai feladatok. Így az ítélkezésben megjelenik a kulákság elleni harc, a tszcs szervezésének védelme, a begyűjtési tervek teljesítésének elősegítése, vagy a szocialista munkaverseny támogatása. Az ügyek tömege és azok eredményei beszédesen azt bizonyítják, hogy mit is jelentett a „proletárdiktatúra elnyomó funkciója”.

Végül feltétlenül szólni kell azokról a bírőról is, akik ezeket az ítéleteket hozták.

A megyei ítélkezésben részt vevő bírák egy része jól képzett, diplomáját 1945. előtt szerzett szakemberek voltak, akik igyekeztek bírói esküjükhöz

hűen szolgálni, s akik igyekeztek a hagyományos jogelvekre támaszkodni ítélezéseikben. A bírói értekezletek jegyzőkönyveiből azonban az is kiderült, hogy – különösen 1949-től – már igen súlyos nyomás nehezedett a bírói állományra, s az államhatalom a maga érdekeinek feltétel nélküli érvényesítését várta el tőle. Ennek a nyomásnak nem mindenki tudott vagy akart ellenállni, míg mások sajátos taktikát választva próbáltak lavírozni. A bírák nehéz helyzetét mutatja az is, hogy az országos vizsgálat feltárt olyan eseteket, amelyekben hadbírókat ítélték igen súlyos büntetésekre csak azért, mert ítélezésük során nem voltak elég szigorúak. A megyei bírósági értekezleten rendszerint képviseltette magát az Igazságügyi Minisztérium, illetőleg a párt, amelynek kiküldöttje részletesen bonckés alá vette az ítélezés színvonalát, annak megfelelő beilleszkedését az osztályharc pillanatnyi keretei közé, a büntetéskiszabási gyakorlat enyhességét stb., és néven nevezve állította pellengére azokat a bírákat, akik a „követelményeknek” nem akartak, vagy tudtak megfelelni.

A jogalkalmazás és igazságszolgáltatás eme sajátos „irányításának”, a bírói függetlenség teljes felszámolásának hű tükörképei az említett bírósági jegyzőkönyvek.

Mindezek ellenére számomra meglepő volt az, hogy mégis sok felmentő ítélet született, amelyek igen sok tanulsággal szolgálnak. Ezekben az eljárásokban mindig jelen vannak az egyszerű, és félelemben élő emberek, akik az esetleges retorziók veszélye ellenére is vállalták az igazságot, a vádlott javára tett tanúvallomást, hogy a bírót az objektív igazságnak megfelelő ítélet meghozatalához segítsék. Hogy ezekben az esetekben melyik bíró, miként alkotta meg a bizonyítási eljárás eredményét, az valóban az igazság iránti személyes elkötelezettségétől függött, és attól, hogy milyen mértékben volt hajlandó „beállni a sorba”, és vállalni a törvénytelen ítélezés erkölcsi és lelkiismereti súlyát. A törvénytörő ítéletek nagy száma sajnos, azt mutatja, hogy sok olyan bíró akadt, aki számára ennek vállalása még ilyen körülmények között sem volt túlságosan terhes.

Doni magyar apokalipszis II.

1943. január 21. csütörtök, Hmelevij Les-Parnicsnij

Nagyon nagy a hideg. Nincs hőmérőm, de -30° körül lehet. Az embe-reim¹ nem bírják, sok a fagyásos sérült. 50 főt hátra kell küldeni, mert lát-szik rajtuk a fagyási sérülés és nem bírják a szabadban való kintléte-t. Nem csoda, ugyanis a kemény földben nem lehet védőárkot ásni. Hólapátokat ka-punk és méteres hófalakat építünk végig a kijelölt védősávon, hogy legalább ezek mögött rejtőzve ne lássa mozgásunkat az ellenség. Ez aztán nem véd a leggyengébb lövedék ellen sem. Ebben a hidegben pedig a sebesülés a ha-lált is jelenti, ha nem tud a sebesült valamilyen házba bejutni, ahol kötszer-rel el tudják látni és el tudják szállítani.

Az előttünk levő erdőrészt, a jobbszárnyon visszafoglaljuk. Nem nagy erők voltak benne. Olyan dolgokhoz jutunk, ami nagyon jól jön. A raktár-ban élelmiszer, bekecsek, bundák, meleg sapkák stb. Amit hirtelenében, tart-va, mert nem támad. Sajnos, sok mindenünk odamaradt. Az a zászlóalj, me-szalonnához és meleg holmihoz jutunk. Érthetetlen, hogy a géphasok miért ül-tek eddig ezeken, amikor a harcoló honvédeknek annyira szükségük lett vol-na rá.

1943. január 22. péntek

Aránylag csendes nap. Szörványos tüzelés. Felderítés mind a két oldalról. Az ellenség úgy látszik elhagyott védőállásaink felkutatásával van elfoglal-va, mert nem támad. Sajnos sok mindenünk oda maradt. Az a zászlóalj, me-lyet felváltottunk még az első világháborúból jól ismert „borjúval”² a há-tán menetelt, védőállásaikban sokat láttam a bunkerek falára felakasztva. Amit pedig ezredünk³ gazdasági raktárának visszafoglalása is bizonyított, még ott is volt élelmiszer, ital, ruha. Mi pedig itt dideregtünk a puszta hófalak mellett.

1943. január 23. szombat, Hmelevij Les-Parnicsnij

Hideg, ködös idő. Abból a kis erdőcskéből, amelyben az ezred gazdasá-gi részlege, segélyhely, raktárak voltak, s melyet január 21-én Kuti szakasz-vezetők pár órára visszafoglaltak, az ellenség támadást hajtott végre a jobb szárnyon levő támpontunk ellen. A támadást sikerült visszaverni, s kb. 15 halott hátrahagyásával a támadók visszavonultak, magukkal cipelve sebesült-jeiket.

A géppuskás század állományában Kassán, az elindulásunk előtt 12 fő olyan honvéd volt, akiket egyenesen a büntetőintézetből kísérték át hozzánk. Állítólag önként jelentkeztek frontszolgálatra s így ígéretet kaptak rá, hogy hazatérésük után elengedik a büntetésüket. Emlékszem, hogy 1943 nyarán,

még a betegszabadságom alatt minősítést kellett adnom név szerint ezekről az emberekről az ezred részére, amely aztán továbbította a büntetőintézetnek. Kivétel nélkül mindet úgy minősítettem, hogy érdemessé vált a büntetés törlésére, akár hazakerült, akár nem tudtunk róla semmit.

Itt jegyzem meg, hogy a háború után sokan, főleg olyanok, akik nem voltak a fronton, a szemünkre hányták, hogy miért nem adtuk meg magunkat, miért harcoltunk. Én még zsidó munkaszolgálatosokat is láttam a doni védőállásban, akik puskával a kezükben harcoltak a többi honvéddel. Mikor elbeszélgettem velük, hogy miért teszik, a következőket mondták: „*Nekünk a családunk odabaza van. Mi is baza akarunk menni, bármilyen megaláztatásban is volt eddig részünk.*”

A zászlóalj minden tagja így gondolkodott. Haza akart jutni bármi áron. Ha lőttek rá, védekezett, s ha megszorították, futott. A harcolók háta mögött parancsnokságok, csapatsendőrök voltak, akik mindenkit hajtottak előre a vonalba. Fogságba, amely egy ismeretlen valami volt, nem akartunk csni.

1943. január 24. vasárnap

A védősárvunk balszárnyán lévő, s pár házból álló Hmelevij Les ellen erős támadás indul. A gyalogság támadása csaknem zárt tömegben veszi kezdetét nagy aknavető tűz és gyalogsági ágyúk tüzének támogatásával. A támadást visszaverik a falu házai között védők, igaz Ivanovka környékéről a saját és a német tüzérség is hatásos tűz alatt tartja a terepet. Mi oldalról látjuk a harcot, szerencsére minket csak lőnek, de erre a részre nem támad a gyalogság. A falu előtt hevenyészett drótkadályok. A fehér hóban, mint búzakévék aratás után, úgy fekszenek az elesettek.

A németek Voronyecz kiürítése miatt Gremjacse–Ivanovka–Parnicsnij–Kocsatovka–Szemigyeszjátszkoje községek előtti felvételi állást⁴ minden áron tartani akarják a magyarokkal a kiürítés befejeztéig.

Ez sikerült is, mert január 27-én hajnalig tartottuk a kijelölt vonalat. Mi persze nem ismertük ekkor még sem az áttörés erejét, sem azt, hogy a szovjet csapatok milyen mélyen nyomultak előre. Ezt csak a későbbiek során tudtuk meg.

Ebben az időben a parancsnokaink akikkel csak akkor találkoztam, amikor a vonalba kiküldtek: Darnay tüzér alezredes,⁵ vitéz Oszlányi Kornél ezredes, dr. Descő vezérőrnagy⁶ és Martsa Sándor ezredes voltak. Ennek, a németek visszavonulását fedező harccsoportnak az egységei olyan alakulatokból tevődtek össze, amelyek ezen a területen, vagy mint leváltók, vagy mint leváltottak, de újra előre lettek küldve.

1943. január 25. hétfő

A havas, hideg éjszaka aránylag nyugodtan telt el. Hajnali öt óra körül kb. két zászlóalj erősségű orosz csapat szivárgott le az előttünk lévő völgybe, s támad a falura a hajnali szürkületben. A támadás iránya Hmelevij Les és Ivanovka házai. Hatalmas gyalogsági tüzet zúdítanak a vonalunkra egész nap, még a „Sztalin-orgona” is szól. A harc besötétedésig tart. A jobb szárnyon benyomják a tüzérfigyelők támpontját is. Kilőnek egy géppuskánkat. Égnek a falu házai. A támadást sikerül visszaverni. Parancsot kapunk, hogy a jobb

szármuak előtt lévő erdőre hajtsunk végre ellentámadást az esti szürkületben. A harc egész éjszaka tart, de csak nagy veszteségeket hoz számunkra. Elesik dr. Toldy zászlós, aki az ellentámadásra kirendelt századot vezet. A támadásból visszajövő honvédek azt jelentik, hogy a sötétben és a hófüvásban nem találták.

Az alsó tisztikar minden dicsőretet megérdemel. Minden támadásnál 3-4 tiszt megsebesül, vagy elesik. Ebben a vonalban már csak Geiger főhadnagy' és én maradtam meg súlyosabb sebesülés nélkül.

Embereink teljesen letörve, kimerűten, aki tud a sötétedést kihasználva, igyekszik hatra a faluba. Csak a tisztek személyes jelenléte tartja a vonalban oket. Aki hátramegy és meg bír menni, azt az ott levő parancsnokok összeszedik s egy-egy tiszt vezetésével visszaküldik hozzánk a vonalba.

A nap tolyamán Gulyás József és Gulin Janos is sok tarsával az utat verető tűzben hősi halált halt. Gulyás honvéd a géppuskás századnál volt újoncom, úgy emlékszem rá, mint nagyon derék magyar fiúra. Szegény Gulin János pedig Kassán tisztilegényem volt. Tudtam róla, hogy máramarosi román fiú, öt lány testvére volt, a családban ő az egyedüli fiú. A katonaságnál tanult meg magyarul, s azért vettem magam mellé, mert csaknem földiek voltunk.⁸ Ivanovkáról küldték ki egységüket hozzám, a vonalba.

Nagyon fáradt vagyok, testileg és lelkileg is. A magyar tüzérek figyelőjében Marton Bandi hadnagy és Auer Juszuf zászlós helyet adnak, hogy megpihenjek a hóbunkerben. Híreket hallunk, hogy talán Kurszk felé fogunk visszavonulni, mert a németek már kiűritették Voronyezst. Ezért kapjuk most a heves orosz támadásokat. Utóvédek vagyunk.

1943. január 26. kedd, Hmelevij Les-Parnicsnij

Nagy a hideg, különösen éjjel: -30C° körül. Korán esteledik. Délután három körül sötét van, csak a hó és a világító lövedékek fénye ad világitást. Tegnap az egész védővonalon megújultak a támadások. Igen nagyok a veszteségeink. A hideg, a kimerűtség, az ellenség tüze szedi az áldozatokat.

Ivanovkáról állandóan küldik előre a vonalunk megerősítésére az ott talált embereket, egy-egy zászlós, vagy hadapród őrmester parancsnoksága alatt. Kell is az utánpótlás, mert azt hittem, hogy az éjszakát már nem bírják ki embereim. Napok óta a havon feküdni, hófalak mögött toporogni s mind ezt ellenséges tűzben, ez már emberfeletti. A korán beköszöntő esti szürkületben jön előre a mozgókonyha. Meleg levest kapunk. Ez egy kis erőt ad. Összefagyva, halálosan fáradtan, de még megvagyunk. Szűkebb törzsemmel a tüzérfelügyelők bódéjában üljük körül a kályhát. A hólé csöpög a nyakunkba, aludni ezért nem lehet.

Talán ma nem olyan heves a támadás, mint tegnap. Így is egész nap lőnek bennünket gyalogsági ágyúval és aknavetővel. A nagy hó sok repeszt felfog. Sok így is a sebesülés. Heves tűz ül az Ivanovkából felénk vezető úton. A hozzánk küldött emberek közül sokan megsebesülnek.

Délután a tüzérfelügyelő parancsot kap, hogy bontsák a távbeszélővonalukat és vonuljanak be az ütegükhöz. Látom a távozó tisztek arcán, hogy nagyon sajnálnak bennünket, mivel nekünk a további parancsig még itt kell maradnunk. Visszahagyott leplezők vagyunk, akiket már talán leírtak. Az utolsó parancs a távbeszélőn, hogy írásbeli parancsot kapunk majd a visszavonulásra. Kiküldenek 10 darab német 2. osztályú vaskeresztet, kitöltetlen ada-

tokkal, adjam ki azoknak, akik legjobban kitűntek a harcban. A kitüntetésüket nem kapjuk meg, de este tíz óra körül megérkezik az írásbeli parancs, egységemmel Ivanovkán át vonuljak vissza Sztaro Nyikolszkojéba.

1943. január 27. szerda, Sztaro Nyikolszkoje

Hajnali két óra körül érkezőnk Sztaro Nyikolszkoje keleti részére, a hosszasan elnyúló falu szélső házaihoz. A menettávolság mintegy 14 kilométer volt, de éjjel, nagyon fáradtan a sok szabadban eltöltött nap után inkább botorkáltunk, mint meneteltünk.

A visszavezető úton sem magyar, sem német katonával nem találoztunk. Lövészek, rakéták tüzet körös-körül észleltük, s tudtuk is, hogy minket utóvédnek, illetve leplező résznek hagytak hátra. Igyekezünk, hogy mielőbb utóérjük a visszavonuló hadtest többi egységét.

A kitaposott nyomon mentünk, melyen látszott, hogy nagyobb egységek használhatták.

A falu szélén magyar őrséggel találoztunk. Az üres házak között keresünk pihenőhelyet. Pihenünk reggelig, mivel a parancs úgy szólt, hogy tovább Hoholba menjünk, keressük az oda vezető utat. Nyizs. Turovo irányába haladunk.

Sztaro Nyikolszkojében távbeszélőink házigazdájának házában krumpli-levest főzünk. A házigazda nemcsak krumplit ad, hanem kenyeret is. Igen jó véleménye van a magyarokról. Nincs gyűlölet a magyar katonák és az orosz falusi lakosság között.

Az utakon égetik a gyönyörű, menetképtelenné vált autókat. Menetközben tűzrajtaütéseket kapunk az előnyomuló oroszoktól. Pánik, futás, majd a tüzelés szünetével tovább menet.

Nyizs. Turovoban érjük utol a zászlóalj vonatrészlegét. Mivel parancsnokságainkat is utóértük, újra rendelkeznek velünk. Parancsot kapok, hogy embereimmel biztosítsam Nyizs. Turovot, a Gyevica-völgyét. Járőröket küldök ki. Aki nincs járőrben, az a házakba húzódba pár órát pihen, eszik, ha van mit.

1943. január 28. csütörtök, Nyizs. Turovo–Sustovo

Reggelig járőröztünk, majd folytatjuk a menetet északnak. Nyizs. Turovo, Sustovo és Verh. Turovo házai összecsépültek. Az ellenség a nyomunkban. Sustovo házai között, oldalról nyugati irányból támadást kapunk. Nagy a pánik a vonatonál. A lovak megvadulnak az aknavető és gyalogsági ágyú tüzétől. A repülő alacsonyan lecsapva végig géppuskázzák a falu házai között összecsúfolódó magyar alakulatokat. Németeket itt nem is látok, úgy látszik, már elvonultak. Egy szekéren rohanunk át a falunak azon a részén, amelyet erős aknavető tűz ver. Sok a halott és a sebesült. Dr. Deseő vezérőrnagy törzsével és csapatsendőrökkel áll a falu közepén. Parancsot ad, hogy a mi alakulatunk egyik százada foglaljon védőállást. Én a vonatrészleggel továbbmegyek Verh. Turovon át. Estére beérkezőnk Vjasznovatovkára.

Ezen a napon kb. 20 kilométert tettünk meg, nagyrészt ellenséges tűzben.

1943. január 29. péntek, Vjasznovatovka – Novaja Olsanka (–30°C)

Ez az első éjszaka, hogy meleg helyen egy éjszakát végig alhattam január 15. óta. Ez nagy szerencse, mert az idő kiderült és talán az orosz tél leg-

hidegebb éjszakája ez. Reggel ment Novaja Olsankára. A páncéltörő löveg mozdonyán teszem meg a kb. 8 kilométeres utat. A fiúk egy feldúlt gazdasági raktárból szereztek élelmet, azt eszem én is, fagyos kenyérrel. Novaja Olsankára napfényes déli időben, égő házak között érkeztünk be. Ragyogóan süt a nap, az út mentén rengeteg holmi, melyek a repülőtámadáskor szóródtak széjjel.

Hamar szürkül. A menet tart tovább, nagyon nehéz úton. A menetünket német oszlopok keresztezik. Még pisztolyt is fogok arra a németre, aki az oszlopunkat szállítja. Látja, hogy tiszt vagyok, s kezembe pisztoly, meghátrál. Ok, amint később kikövetkeztettem, a Kasztornoje térségéből Sztarij Oszkol irányába visszavonuló németek.

Az esti szürkületben Gubanovo községen át a kis Krutaja Gora falucska házai közé érkezőnk. Annyira nehéz volt a menet, hogy elmarad az eddig is nehezen vontatott, igen alacsony felépítésű páncéltörő ágyúnk is. Még a vonalban kaptuk ezeket a 47 milliméteres, a németek által a belga hadseregtől zsákmányolt, csak jó utakon mozgatható ágyúkat. Nem emlékszem, hogy lőttünk volna vele. Igaz, ez a páncéltörő szakasz a két ágyújával egy másik alakulathoz volt vezényelve a zászlóaljunktól. Míg a védővonalban voltunk nem is volt velünk.

Látom, hogy a III. hadtestparancsnokság tisztjei, maga gróf Stomm vezérőrnagy is, egy kis szalmatetős parasztházba húzódva pihennek. Sárkány vezérkari ezredes a gallérjánál fogva lökdös ki egy német altisztet, aki el akarja foglalni a házat a németek részére. Nekünk semmi reményünk, hogy fedél alatt töltsük az éjszakát. Egy szekéren fekve, örbundába burkolózva éjszákázom, mellettem, sőt félig rajtam katonáim, talán négyen is.

1943. január 30. szombat, Krutaja Gora, Olim-völgy (-25°C)

Egy kis, orosz parasztház egyetlen szobájában, tiszt megbeszélésre hívják össze a hadtest itt levő egységeinek parancsnokait. Kicsi a hely, talán nem is fér be mindenki. Azt hiszem, rangomnál és koromnál fogva a legfiatalabb parancsnok vagyok. Sok ezredes, Sárkány vezérkari ezredes s a megmaradt tábornokok mind jelen vannak. A 9. könnyű hadosztály parancsnoka vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagy január 28-án megsebesült, repülővel szállították haza. A jelenlegi parancsnok Martsa Sándor ezredes, annak a 47. gyalogezrednek volt a parancsnoka, melyhez a 21/1. zászlóalj is tartozik.

A tiszt gyűlésről talán legjobb ha a naplómát szó szerint idézem: „Tiszt gyűlés, teljes tájékozatlansággal. Mintha nem is katonák között, hanem a magyar képviselőházban volnánk. Mindenki beszél, határozott parancsot, hogy melyik csapat merre menjen, senki sem ad. A gyűlés eredménye, hogy a végcél Tim elérése. Önállóan indulunk. Berúgott tisztek kiabálnak. Lassú, ideges menet, rémlátomásokkal. Elmarad a második páncéltörő ágyúnk is. Nagyon dühös vagyok.” Ceruzával ezeket írtam akkor, a tiszt gyűlés után a naplómába. Ekkor pár száz főnyi, de még összetartó kis egységgel zárt rendben meneteltünk az Olim-völgyében Sirokijba.

1943. január 31. vasárnap, Olim-völgye – Sirokij

Az egész éjszaka tartó, betorkoló menettel Olimon keresztül Sirokijba érkezünk. Talán itt van a III. hadtest egész megmaradt része. Rettenetes tömeg, mert nem lehet katonai egységnek nevezni az itt összetorlódt sokasá-

got. Találkozom újra Halász Miklós főhadnaggyal,⁹ aki a zászlóalj 3. századának parancsnoka, vele van a megfogyatkozott század. Rendezem a zászlóaljat, a létszámunk kb. 300 fő. Még mozgókonyhánk is van, s ha mást nem is, meleg teát tudunk főzteni a nagy hidegben kikészült embereknek. Még zárt alakulatban, legközelebb csak február 24-e után, Kibicsán találkozunk újra.

Az Olim-völgye szélesen nyúlik el, szélein dombok, amelyeken szétszórta egyszerű fa- és vályogházak állnak.

Amíg rendeződünk, a dombok mögül három T-34-es harckocsi tör a völgyben gyülekező csapatokra. Hőfelhőt kavarva, lövöldözve, legnagyobb sebességre kapcsolva gázolják és lövik a magyar csapatokat. Én, a volt zászlóaljparancsnokom hatáslován ülve kapom a támadást, a harckocsik egyenesen felénk törnek. Mindenki menekül, vagy lefekszik. Mivel a páncéltörő ágyúhoz nincs lőszer, még tüzelni sem tudunk, csak szétszórócsunk. Engem oldalt elragad a lovam, a vonatparancsnokot, Salgó Andor zászlóst szintén. Nagy zaj, pánik. Amikor a harckocsik velünk egyvonalba érnek, egy hóval teli árokban felbukik velem a ló. A rajtunk túljutott harckocsikat a német 88 milliméteres, légvédelemre beállított ágyúk kilövik. Ezt már csak halljuk, mert több száz méterrel innen történt. Mondják a zászlóaljhoz tartozó katonák, hogy az egyik nyitott tetejű harckocsiból még kiabáltak is, s mintha nő lett volna az illető.

A nagy zűrzavar, pánik után minden egység gyülekezik tisztjei körül. Én is összeszedem a zászlóalj embereit. A hátamon a fehér hóköpeny cafatokban lóg. Megvizsgálom, látom, hogy a harckocsiból kilőtt lövedék repesze nemcsak a hóköpenyt, de az alatta levő posztóköpenyt is szétszakította. Szerencsém volt, pár centivel lejjebb halálos sebet ejthetett volna. „Jól imádkoztak értem odahaza.” – jegyzem be a naplómbe.

Még van mozgókonyhánk, ezért ebédet, majd vacsorát főztek a kb. háromszáz fős zászlóalj embereinek. Az egységeket már csak az a parancsnok tudja összetartani, aki élelemmel, főleg meleg étellel tudja ellátni embereit. Borzasztó nagy a hideg. Minden fellelhető ruhadarabot magunkra szedünk, hogy meg ne fagyjunk. Még vannak egyéni fegyverünk mellett géppuskáink és két darab belga páncéltörő ágyú. Ezen utóbbiak vontatása nagy gondot okoz, mert lovaink már nem bírják az éhezést és a menetfáradalmakat, sorra dőlnek ki. A szakácsok nagyrészt belőlük készítik a meleg ételt. Ha sikerül krumplit szerezni, kész a gulyás.

Esteledik. Menet tovább tart az Olim völgyében déli irányba Babanyinóig. A töretlen hóban, a nagy hidegben csak lassan haladunk. Alig több mint 5-6 kilométert teszünk meg az éjszaka folyamán. A kitaposott útról nem lehet letréni, néha egy helyben toporgunk órákon át, míg újból megindul a menet. A hadtest még több ezer emberből áll és sok a jármű is.

A legutolsó tiszti eligazításon azt a parancsot kapjuk, hogy irány Sztarij Oszkolen át Tim. Nem tudjuk, hogy az orosz csapatok mennyire jutottak túl rajtunk. Itt már csak a csoda segíthet. Menni kell, ameddig bírunk, ha haza akarunk jutni a családunkhoz. Ez adja az erőt a további menetekhez.

Ez a második éjszaka, amit a szabadban, alvás nélkül kell eltöltenünk.

1943. február 1. bétfő, Olim-völgye-Orlovka-Krasznoje Olim

Gróf Stomm vezérőrnagy parancsa alapján saját belátásunk szerint kell a jövőben intézni a dolgunkat.

Lovas, tisztí futárok járnak a csapatokat. Intézkedésük szerint, a könnyebb menetelés miatt a felesleges vonat részlegeket el kell égetni. Nagy tüzek mindenütt. Égetik a teherautókat, a légvédelmi vontatókat és a fogatos járműveket. A lovakat is agyonlövik. Teljes a fejetlenség és nagy a káosz. Már nem vagyunk harc képes alakulat, csak egy összefagyott és kitérített embertömeg. Élelemre, pihenésre vágyunk, s haza akarunk jutni mindenáron.

Két lépcsőt csinálunk a zászlóaljából. A vonat, fogatolt járművek, mozgókonyhák, lőszeres kocsik Martsa ezredes csoportjával menetelnek nyugati irányba. A gyaloglépcső pedig vezetésem alatt a Kasztornoje–Sztarij Oszkol vasút pályáját követve, a visszavonuló németek nyomában igyekszik az éjszakai sötétséget kihasználva kijutni az orosz bekerítésből.

A németek nem engednek az útra, így csak mellettük, a félméteres hóban utat taposva, egymás nyakában lépkedve követjük a vasútvonalat. A jól felfegyverzett német egységek utat nyitottak a bekerítő gyűrűn át, s biztosítják a folyosó két oldalát. Közöttük menetelnek a hatalmas málhával felpakolt fogatok, szánok és teherautók. A támadókat tüzzel távol tartják.

Egész éjszaka taposunk a havat. Hajnalra egy falu közelébe jutunk. Szeretnénk a házakban kicsit megpihenni, de azok zsúfolva, német egységekkel. Miniket, magyarokat nem engednek be a faluba. A falu szélén, a talált hulladékokból tábor tüzet gyújtunk, hogy a fárasztó menet után pihenjünk egy keveset. Nagyon rövid ideig tart, mert a szitkozódó németek eloltják a tüzeinket. Félnék, hogy az oroszok észreveszik visszavonuló egységeiket. Így most már a harmadik éjszakát töltjük a –30 fokon felüli hidegben szabad ég alatt. Nem is bírják embereim, s kisebb csoportokra szakadva elszívárognak mellőlem. Mire megvirrad, csak pár emberem marad velem. Majd Sztarij Oszkolban találkozom ismét a többséggel.

1943. február 2. kedd, Gorsecsnoje–Sztarij Oszkol (kb. 30 km).

Hideg, ködös szürke nap, elindulunk Sztarij Oszkol felé. Lovászom halad mellettem. Az út kihalt, csapataiktól elszakadt magyar és német katonák cselengenek. Váratlanul puskalövés csattan az erdőből. Ijedt német katona rohan felénk és csatlakozik hozzánk. Az úton mindenütt borzalmas pusztulás képe fogad. Az előző napokon erre menetelő csapatokat repülő támadás érte, mert sok a kitért jármű, eldobált felszerelés és a halott is.

Dél van mire feltűnik Sztarij Oszkol, de már teljesen bekerítették a szovjet csapatok. Egy német egység készül éppen áttörni az ostromgyűrűn, hogy bejusson a városba. Az úton álló német oszlopból egymás után válnak ki a harcra induló egységek. Kemény az orosz ellenállás. A német gyalogságot tüzés is támogatja, s „stukák”¹⁰ csapnak le az ellenálló támpontokra. Német sebesültek vánszorognak vissza a menetszlopunkhoz. Nem sokat törődnek velük saját honfitársaik sem. Kegyetlen harc folyik, csak a gyűrű széttrésztésére figyel mindenki, hogy a felszabadított úton a biztonságot nyújtó házak közé bejusson.

Pár óras harc után szabad az út. Meglódul a menetszlop. Az oroszok tüzésséggel lövik az utat, majd a repülők is többször lecsapnak ránk. Jégeső módjára kopognak a lövedékek, akit eltalálnak, az úton marad, aki bír, fut. Mi is velük rohanunk. Az úton kilótt teherautók és harc kocsik. Egy elhagyott német autóból kikapok egy pokrócot, mely a következő napokban véd a hidegtől. Emlékként ma is tartogatom.

Sikerült bejutnunk a város házai közé. Itt már saját és német csapatok sün-disznóállásban védik a várost. Megtalálom a 21/I. zászlóalj embereit, főleg sebesülteket. Pártfogásba vesznek, meleg szállást, ételmet adnak.

1943. február 3. szerda, Sztarij Oszkol

A háromnapos menet és nem alvás után, bár erősen lövik a várost, egy pad-lós, meleg szobában jól pihenünk. Még lovaink is fedett, védett helyiségben vannak.

Pihenés után kinyomozom a városban található magyar élelmezőraktárt. Mint parancsnok és tiszt, jogos vagyok aláírt élelmezési jegyre ételmet véte-lezni. Szánokat kerítünk, s embereimet az élelmezési raktárhoz küldve, bőven ellátom őket étellel. Oldalszalonnák, csokoládék, és sok minden jó van a raktárban. Míg vételezünk, a raktár elé becsap egy tüzérségi lövedék és négy halott marad ott. Közben a részünkre felvételezett csokoládét egy, a raktár kö-rül csellengő német katona ellopja. A fiúk utána futnak, s visszaveszik tőle.

Nagy az elhidegülés a németekkel szemben. Mindenütt az erőszakos egoiz-musukkal találkozunk, ha közelükbe jutunk.

Sok a kiégett ház Sztarij Oszkolban. Polgári egyének is laknak még benne. Abban a házban, amelyikben a sebesültjeimmel tartózkodom, a házigazda nem is olyan öreg férfi, s a családjával lakik. Megosztjuk vele az ételmünket, ő pe-dig savanyú káposztát ad a húshoz. Mikor a búcsúzásnál kezét fogtam vele, legnagyobb megrökönyödésemre kezét akart csókolni. Alig tudtam elkapni a kezemet. A nyomorúságban közel kerül az ember egymáshoz, vagy mint a né-metek esetében, meggyűlöli egymást.

Tim felé akarunk menni, de a német tábori csendőrök nem engednek. Így újra valamelyik német alakulat nyomába, vagy közelébe, az út mellett kell majd mennünk.

1943. február 4. csütörtök, Sztarij Oszkol

Vannak honvédek, akik lemondtak már arról a reményről, hogy hazajut-hatunk és Sztarij Oszkolban maradnak. A többség azonban haza akart jutni, s kisebb-nagyobb csoportokban, általában a németek visszavonulási vonalán igyekezett hátrajutni. A visszavonulás során gyakran kerültünk gyűrűbe. Én mindig azt haitogattam az embereknek, akik velem menetelnek, hogy a re-ményt nem kell feladni és haza fogunk jutni. Sokan azt hitték, hogy ezt már nem is józan ésszel teszem. Akik ezt az utat végigjártuk, még évek után is arról ismertük meg egymást, hogyha csoportban megálltunk beszélgetni, a lá-bunkat emelgetve topogtunk és észrevétlenül bokáztunk, mintha kállai kettőst járnánk. Ez az állandó mozgás tette akkor lehetővé, hogy nem fagyott el a lá-bunk.

Napsütéses hideg idő. Az úton az előző napi harcok nyomaiként holttestek. Egy gyűrű áttörése lehetett itt. A menetoszlopot, amelyben mi is megyünk, ál-landó aknatűz éri. Ez nagyrészt német sebesülteket és raktári anyagot szállító oszlop, melynek élén harcoló rész halad. Amikor az oszlop nem tud tovább menni, várjuk az utat elzáró orosz egységek leküzdését, álldogálunk és a kö-zelben levő házakba húzódunk be. Egy ilyen kényszerpihenőnél hirtelen gép-pisztolyok sorozatai érték házunkat, melyben rövid ideig megpihentünk. Sicsa-patok támadták oldalba az oszlopot. Futás az erdőből ki az út felé, ahol a német nagyobb egységek tartózkodnak,

Egész éjjel kinn a szabadban ácsorgunk. Rettenetes a hideg. Szegény lovam első lábát ellövik. Három lábon ugrál egy darabig.

1943. február 5. péntek.

Egy német egységgel Sztarij Oszkoltól északnyugat felé haladva pár kilométert jutottunk előre a Tim felé vezető úton. Menctoszlopunkat orosz harcocsizócsoportok és fehér köpenyes sícsapatok kerítik be. Az oszlop megáll. Egész éjszaka mindenünnen lönek bennünket. Hajnalra az elől harcoló német osztagnak sikerül az utat megtisztítani az oroszoktól. Kilőtt páncélozott járművek között érünk be egy faluba. Számításom szerint ez már az ötödik bekerítés volt.

Csak kevés ideig tartózkodunk a faluban. A sok erőszakos német között néha megértőkre is találunk, jóvoltukból behúzódhatunk egy házba melegedni. A német oszlop tovább megy, mi is megyünk a nyomukban. Napsütéses hideg idő. Az egységemből már csak négyen megyünk együtt. Az út csendes. Magyar légvédelmi tüzezzel találkozunk. Már azt hittem, hogy sikerült a bekerítésből végleg kikeveredni. Sajnos tévedtem.

Esti harc az utakért. Kilőtt T-34-es harckocsi. Újra egy faluba jutunk. A szétszórta házak között egy nyitott fészerben felhalmozott, összefagyott borsón egy tucat magyar honvéddel együtt ledőlünk, hogy pár órát pihenjünk. Minden helyiség zsúfolásig megtöltve németekkel. Akinek nem jut fedél a feje fölé, csoportokba verődve kóborog a házak között. Egy ilyen csoport hajnalra felgyújtja a mi pajtánkat is. A nagy hidegben még jól is esik a tűz melege. Akkor hagyjuk el a szállásunkat, amikor már szakad le az égő tető.

A Sztarij Oszkolban a magyar elloból (ellátó oszlapból) kapott pár tábla csokoládé s a zsebembe maradt maroknyi kávé tartja bennem az erőt. Menet közben rágom a kávészemeket. Más ennivalóm nincs.

Nem tudjuk, hol vagyunk, merre visz az út. Megyünk arra, amerre vezet a kitaposott út, s amerre nem lönek. Hainalodik, talán a következő faluban találunk pihenőhelyet. Ebben a nagy hidegben a meleg szállásért, a falvakért nagy harc folyik.

1943. február 6. szombat, Timtől keletre (kb. 25 km).

A kihalt úton éjjel ismét egy faluba érünk, ahol véletlenül meleg szállást is találunk. A ház, melyben megpihenünk, két szobából áll. Az egyikben egy német hadnagy négy emberével, a másikban mi vagyunk.

Be vagyunk kerítve ismét, mondják a németek. Pár órát tudunk aludni. Krumplit eszünk, sőt a németek által lőtt libából nekünk is jut.

A németek megkísérlik a gyűrűből való kitörést. Nem sikerül, mert erős, harckocsikkal megerősített orosz egységek zárják le az utat. A menctoszlop pedig csak úton mozoghat.

1943. február 7. vasárnap.

Dél előtt kizavarnak a németek a meleg helyiségből. A falu nyugati szélén nézzük a németek által megindított támadást. Nagy aknatűz veri a támadókat és a falut.

Ácsorgunk az úton, majd amikor alacsonyan támadó repülőek lövik az utat,

a közeli, hóból vájt gödrökbe húzódunk. Két ízben ismétlődik meg a repülők támadása, melyek nem csak géppuskáznak, de bombákat is dobnak.

A gépek németek, s mert az oszlop nyugat felé mozog, azt hiszik, hogy orosz egységeket támadnak, pedig a sajátjaikat lövik. Honfitársaik káromkodva lepedőket terítenek a hóra, s jelző lövéseket adnak le. Így aztán a kitörés nem is sikerül.

Az este megint támadással, nekünk meg várakozással telik el. Vasárnap van, nagy hideg. Kódorgunk a faluban, hogy valami fedett helyiségben menedéket találjunk. A körülöttünk levő csapatok állandóan lövik a falut és a bent levő alakulatokat. Miután minden ház zsúfolva van németekkel, így a szabadban töltjük az éjszakát.

1943. február 8. bétfő, Sztarij Oszkol ÉNY. Oszkol-völgye.

A kitörés nem sikerült, véresen szaladnak vissza a németek. Lchangelódva töltjük a napot. Immáron harmadik napja vagyunk ebben a faluban bekerítve.

Sikerül egy üres disznópajtát találni. Közepén tüzet rakunk és lepihenünk. Krumplit sütünk, s akinek van, megosztja zsírkonzervét a többiekkel. A konzervet a németek kocsijáról szereztek az éjjel a fiúk, sőt Kramcsák lovászom még egy felnyergelt német lovat is elkötött.

A sűrűsödő félhomályban nagy mozgást veszek észre a környéken. Lovas katonák ülnek a tüzek mellett a szabadban. Közeliükbe megyek. Látom, hogy a németek mellett harcoló kozákok, mert nincs ruhájukon a fejedelmi felségjel. Udvariasan még helyet is adnak a tüzeik mellett.

Mondom katonáimnak, hogy figyeljék őket, mert ha valaki, ők biztosan ki-mennek a gyűrűből. Így is történt. Éjfél körül halk parancsokra felszedelőzködtek a lovasok és megindultak a faluból ki a hőmezőnek. Természetesen nem abba az irányba, amerre az előző napokban a németek megkísérelték. Mi is azonnal csatlakoztunk hozzájuk.

Egész éjjel, töretlen hóban, egymás nyomába lépve meneteltünk. Szerencsére nekünk. Kramcsákkal lovunk is volt, így lépést tudtunk tartani a lovasokkal. De a gyalog jövők se maradtak le, mert az elől haladó lovasok utat törtek a hóban. Nagyon nehéz a menet, de ködös az idő, s a terephez hozzászokott kozákok sikeresen megtalálják azt a rést, amelyen ebből a gyűrűből végleg kijuthatunk.

1943. február 9. kedd.

A kozákok mögött kijutunk a gyűrűből. Harc nem volt. Orosz beszédet ugyan hallottam az éjjel, de lehet, hogy kisebb orosz őrség mellett haladtunk el, akikkel a kozákok megértették magukat, így békésen elmentünk mellettük.

A hideg reggelen, ködös időben egy faluba érkeztünk, ahol egy barátságos orosz házban tovább írom a naplómát.

Itt is visszavonuló német kórházi szánok, s csapataiktól elszakadt németek. Egy szemtelen német tiszt el akarja venni a lovamat, de nem engedem.

Keveset pihenünk, eszünk, amit a szivélyes orosz házigazda ad és megyünk tovább a következő faluig. Itt este kilenc óráig tartózkodunk. Egy lópadláson a szénában kicsit pihenni akarunk lovászommal. Már majdnem feljutunk a padlásra, amikor a németek a lábunkba kapaszkodva húznak le minket nagy ki-

abálással, s természetesen a házba nem engednek be. Félve a megfagyástól, továbbindulunk.

Még mindig a január 30-i parancs értelmében Tim felé igyekszünk. Térképünk nincs, a vidék ismeretlen. Havas dombokkal, szétlőtt menetoszlopokkal tarkított úton megyünk egy német oszlop nyomában, mindig nyugati irányba.

Rettenetes élmények adódnak a hideg, rövid nappalok és a még hidegebb hosszú éjszakák alatt. Magunkkal is tehetetlenek vagyunk és nem tudunk segíteni a nálunknál még tehetetlenebb sebesülteken. Emlékszem, amikor egy sírányzó magyar sebesült könyörgött, hogy ha van itt honfitársa a közelben, térítsen rá valami meleg holmit. Azt tapasztaltam végig, hogy nem a harc pusztította el a sok katonát, hanem a hideg, az éhség és a kimerültség.

Megfogadom, hogy ha hazáérek, elolvasom a Napóleon seregének visszavonulásáról írtakat, az lehetett ehhez hasonló.

Igen, én bízom, hogy hazakerülök.¹¹

JEGYZETEK: II.

1. A szerző zászlóaljja, a kassai 21/I. zászlóalj, mint felváltó alakulat érkezett ki 1942. novemberében a hadműveleti területre. A zászlóalj parancsnoka 1943. január 17-1 elestéig HOSSZU GEZA (1898—1943) őrnagy volt. Hosszú őrnagy utóda Horváth Gyula főhadnagy lett. A csak egyéni fegyverzetrel kivonuló, kb. 1100 fős alakulat a 9. könnyű hadosztály 34/I. zászlóaljja; váltotta fel doni védőállásában 1943. január 12-én. Mivel ez az esemény az urivi szovjet áttörés napjára esett, a felváltott zászlóaljat nem lehetett hazaszállítani és bevetésre került az 1943. januári visszavonulás során. 2. Szögletes, szarvasmarha bőrből készült katonai hátitáska. Az első világháborúban használták, az elnevezés azonban hagyományozódott a későbbi időkre. 3. A 9. könnyű hadosztály 47. gyalogezredéről van szó, amelynek kötelékébe tartozott a 21/I. zászlóalj is. 4. A felvételi állás a visszavonulás esetén a régi és az új védőállás között választott állás. 5. DARNAY LÁSZLO (1900—1943) őrnagy, majd alezredes. A III. hadtest közvetlen gépvontatású közepes tarackos tüzérosztályt vezette 1942. áprilistól elestéig, 1943. február 6-ig. 6. DR. DESEŐ LÁSZLO (1893—1946) vezérőrnagy. A III. hadtest tüzérparancsnoka volt 1942. december elejétől 1943. január 31-ig. Stomm altábornaggyal, a hadtest parancsnokával esett fogságba 1943. február 3-án, s a krasznogorszki hadifogolytáborban halt meg 1943. augusztusában. 7. GEIGER VILMOS (1914—) főhadnagy. A 34/I. zászlóalj állományába tartozott a doni hadszíntéren. 8. A legénység zöme Zemplén, Abauj, Borsod és főleg Heves vármegye községeiből való magyar nemzetiségű volt. Beosztottak azonban Máramaros és Szatmár vármegyével román illetve ruszin nemzetiségű legénységet is, mely a személyi állomány 20%-át tette ki. 9. HALÁSZ MIKLÓS (1919—) főhadnagy. A 21/I. zászlóalj 3. századának parancsnoka volt alakulatának doni hadszíntéren kintlétekor. 10. Stuka: Sturzkampfflugzeug, német zuhanóbombázó. 11. A szerző és zászlóaljának töredéke többhetes gyalogmenet után 1943. március közepén érkezett be Korosztény környékére, a 2. magyar hadsereg újjászervezési területére, majd május 16-án kezdődött meg hazaszállítása. Létszáma a hazaszállításkor 6 tiszt és 114 főnyi legénység volt.

(Jegyzetekkel ellátta Szabó Péter.)

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Nógrád Megyei Tanács VB művelődési, ifjúsági és sportfőosztálya, valamint a PALÓCFÖLD társadalompolitikai, irodalmi, művészeti folyóirat szerkesztősége 1990. évre is meghirdeti a

MADÁCH-PÁLYÁZATOT.

A pályázaton olyan, eddig nem publikált, máshol egyidőben be nem nyújtott művekkel lehet nevezni, melyek elmélyült szakmai igénnyel mutatják be valóságunk közérdekűen időszerű kérdéseit, illetőleg, amelyek Madách Imre korára, életére, életművére, annak utóéletére vonatkozó új gondolatanyagot, adalékot tartalmaznak.

A jelíges pályamunkákat három gépelt példányban 1990. december 1-ig lehet benyújtani a PALÓCFÖLD szerkesztőségének címére. (3100 Salgótarján, Tanácsköztársaság tér 13. Postafiók: 270.). Kérjük, hogy lezárt borítékban mellékeljék a jelige feloldását.

PÁLYADÍJAK:

1. Szociográfia, irodalmi riport, esszé, tanulmány kategóriában

I. díj:	20 000 Ft
II. díj:	15 000 Ft
III. díj:	10 000 Ft

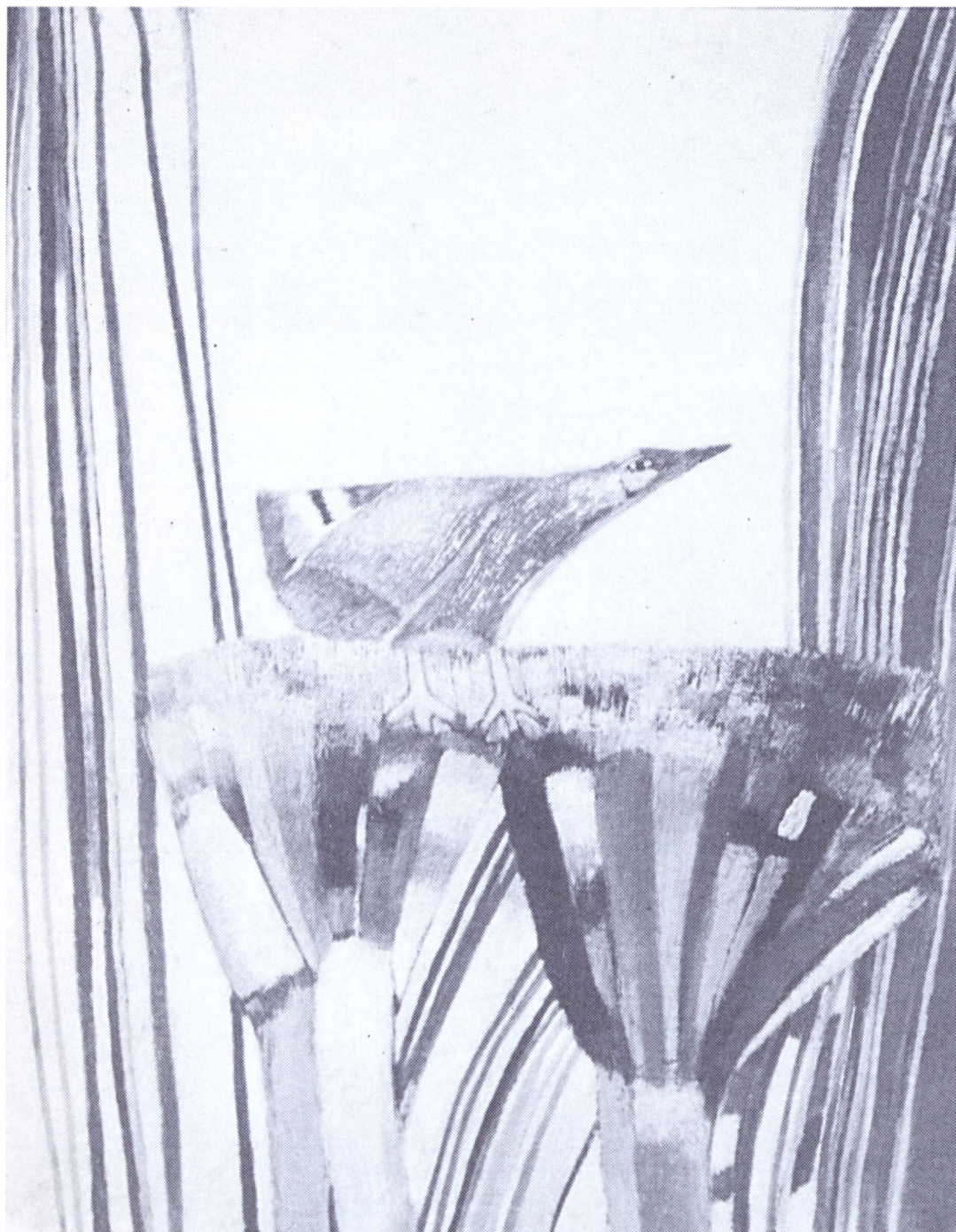
2. Versek, széprózai művek kategóriában

I. díj:	20 000 Ft
II. díj:	15 000 Ft
III. díj:	10 000 Ft

Eredményhirdetésre 1991. januárjában, a Madách-ünnepség keretében kerül sor, amelyre a díjnyertes szerzőket külön értesítéssel hívjuk meg. A díjazott művek első közlésének jogát a PALÓCFÖLD folyóirat magának fenntartja. (Csak a szakzsűri által közlésre javasolt kéziratok sorsáért vállalunk felelősséget.)

A Madách-pályázat eredményhirdetését a folyóirat februári számában tesszük közzé.

Ára: 25,- Ft

palócföld

TÁRSADALOMPOLITIKAI IRADALMI MŰMÉSZETI FOLYÓIRAT 1990/4. XXIV. évf. 4. sz. 11-12. oldal